

דפי גניזה מחיבור משיחיימיסטי על גירושי ספרד ופורטוגאל*

מאת ישעיה תשבי

ד. איבה לדת הנוצרית ובוז למלכי ארום

1

היחס השלילי העוין לדת הנוצרית, שבררך כלל נחשבה עבודה זרה וכנסייתה שימשה מבצר ומנוף לשנאת ישראל, גבר ביהדות ספרד מזמן גזירות קנ"א (1391), וביתר שאת התעצם והחריף בעידן הגירושים ובעקבותיהם בחוגי הגולים¹⁷¹. גילויי האיבה כלפי השליטים והשלטונות המדיניים היו נחרצים פחות. אכן, האחראים לגזירות ולרדיפות ועושי דברם נידונו לכף חובה ודיברו כגנותם, אבל אפילו בדבריהם של חכמי המגורשים מצויים סימני התאפקות בגינוין של מלכויות הזר ומומיותיהן בספרד ופורטוגאל¹⁷². 'גלות ארום' נתפסה ותוארה בדרך כלל כאימה ביותר בגלויות ישראל, ובכל זאת נמצאים קצת ביטויים בכתביהם של חכמים גולים המפליגים בגנותה של 'גלות ישמעאל' בהשוואה ל'גלות ארום'¹⁷³.

ב'דפי גניזה' כלולים דברים בוטים ביחס לשני צדרי הנצרות. במקומות אחדים מדובר על הדת הנוצרית – אמונתה, פולחנה וכנסיותיה – בפני עצמה, ועל המלכים והעמים הנוצריים – במפורש ובהדגשה בנוגע לספרד ופורטוגאל – בפני עצמם. במקומות אחרים מתוארת הנצרות, בהתייחסות כללית לכל תחומי קיומה, כגוש אחד של מלכות זדון ורשע. 'ארום' ו'גלות ארום' נזכרים הרבה, ואם כי הכינוי 'ארום' מכון לרוב לעמים ולשליטיהם, הרי ב'גלות ארום' כלולים יחד הכוחות הדתיים והמדיניים כגורמים הרסניים בדיכוי היהודים ובהחנקת היהדות וכמשחית העולם כולו.

לעומת זה אין שום זכר למציאות מוסלמית, לא מבחינה דתית ולא מבחינה מדינית, בקשר ישיר ליהדות בארצות האיסלאם. במשפט מרוסק, שרק חלק ממלותיו ניתן לקריאה, נזכר 'ישמעאל', בסמוך ל'מלכות רמו' (א1), וניכר שהנושא הוא המלחמה בין ספרד לגראנאדה¹⁷⁴. שם

* במראי מקום המכוונים לחלקו הראשון של המאמר, שנתפרסם בציון, השנה (מח, א), עמ' 55-102, הציון הוא: לעיל, א, עמ'...

171 הביטויים הספרותיים הבוטים ביותר נגד הנצרות קודם גירוש ספרד נמצאים בספר המשיב. עיין: מ' אירל, 'יחס לנצרות בספר המשיב', ציון, מז (תשמ"א), עמ' 77-91 (להלן: אירל, היחס לנצרות). שנאת הנצרות רווחת בכתביהם של חכמי ספרד הגולים, אבל נברלו זה מזה בעוצמת השנאה. עיין: ה"ה ברששון, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 47-52.

172 לעמדתו של י"ח ירושלמי בנידון זה ולהסתייגותי ממנה, עיין לעיל, א, עמ' 64, והערות 28-29.

173 עיין: ח"ה ברששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד', ספרייובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 219-220 (להלן: ברששון, גלות וגאולה). להערכות שונות של שתי הגלויות עיין: ד' ספטימוס, "תחת ארום ולא תחת ישמעאל" – גלגולו של מאמר, ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 103-111.

174 עיין לעיל, א, עמ' 67.

מוכנת ברכת המלאך לישמעאל (בראשית טז יב): 'וועל פני כל אחיו [ישכן], ומובאה זו מורה שממלכת גראנאדה נידונה לכף זכות. ניצחונות תורכיה במלחמותיה באירופה הנוצרית, ובראשם כיבוש קושטא, חוזרים וגשנים ותופסים מקום חשוב. אך אזכוריהם והערכתם מכוונים למשמעותם האסכטולוגית בלבד, ללא שום קשר למצב היהודים ב'גלות ישמעאל', ולכן אייחד את הריבור עליהם בבירור פרשת המשיחיות ב'דפי גניזה'¹⁷⁵. ברם, השתיקה הגמורה בענייני 'גלות ישמעאל', אף-על-פי שהמחבר חי אחרי גירוש פורטוגאל באפריקה הצפונית, ובעת כתיבת חיבורו בשנת רס"א שהה במצרים, היא הנותנת שדת האיסלאם והמדינות המוסלמיות היו מחוץ לטווח של רגשות האיבה ושאיפת הגנקם שפעמו בקרבו, ולפחות לפי שעה הן היו ממוקדות ב'גלות אדום' בלבד.

הכנסייה בליסבון, שהמלך מנואל ערך בה טקס חגיגי לכבוד תשמישי הפולחן שנעשו מכ"י הקודש של בתי-הכנסת השדודים, מכונה 'בית איש מת', והפולחן עצמו מתואר כ'עבודה גדולה לאלהי זהב וכסף' (זא)¹⁷⁶. כמוכן, תואר-יגנאי אלה אינם מיוחדים לאותה כנסייה, אלא המחבר ראה בכל הכנסיות הנוצריות במות של פולחן אלילי המעותרות לעבור מן העולם בימות המשיח. בהתאם לציפייה זו שימש חורבן הכנסיות יעד מרכזי בחזיונותיו האסכטולוגיים. בשנת רנ"ה, בהיותו נתון במעצר בליסבון, שם את נפשו בכפו והשמיע באוזני המלך את הבשורה, 'שהש' נתן לפידי אש משמים על ע"ז מם' אנג'ויל מרומה' (זב)¹⁷⁷. בשנת רס"א חזה, שסמוך לפרשת ויקרא¹⁷⁸ היה 'עתיד להיות השקוף מהע"ז מציון וסיני שומם וג' כ מרומה ב'ה'¹⁷⁹, ומחמת איחור שחל

175 עיינו להלן, סמוך להערות 212-214, סמוך להערות 232-237 ובהערות, סמוך להערה 239, סמוך להערות 252-253, סמוך להערות 256-259.

176 עיינו לעיל, א, עמ' 70-72.

177 בסמוך נאמר שם: 'כי על סבה של הבשורה מהע"ז סחבו אותי באזקים'. להלן נאמר (א3), שנבואותיו ובכללן בשורת הפורענות על 'האש ע"ז של רומי' נתקיימו. עיינו לעיל, א, עמ' 73, 101. אכן, הארמון ניווק מפגיעת ברק בשנת 1497. עיינו: *Encyclopedia Catholica*, III, p. 1027.

178 מג' בחורש אר שני עד ט' בחורש — 21-27.2.1501.

179 אזכור 'השקוף מהע"ז' בסיני ליד הכנסיות בציון וברומא בא ללמד, שמנזר סנטה קתרין בהר-סיני נחשב לאחד המרכזים הראשיים של הנצרות, אשר תועמלני המשיחיות האפוקליפטית ציפו לחורבנם. ציון זה מסייע לקבוע משמעותה של הורעה באיגרת התעמולה מירושלים, שנתפרסמה על-ידי א' נויבאואר, קבץ על יד, ד (תרמ"ח), על מאורע בשנת רי"ד, שנה לאחר כיבוש קושטא. אחרי סיפור על שמיעת 'קולות רבות וחזק' על הר הבית, שעוררו 'חרדה גדולה עד מאד' בלב הישמעאלים והיהודים ראו בהם סימן לגאולה קרובה, נאמר שם (עמ' 48): 'כתוך זה הזמן נהפך המשיחית על הבתים מכומרי אדום הרשעה העומד בהר סיני'. י' פראוור, 'לבקורת אגרות ירושלמיות מן המאה הט"ו והט"ז, ירושלים, א (תש"ח), עמ' קמו, שאל: 'מה ענין הר סיני לירושלים', ופתר את השאלה בהנחה שצ"ל: בהר ציון, והכוונה להריסת מנזר הפראנציסקאנים על-ידי מוסלמים בשנת 1452. מתוך הדריעה ב'דפי גניזה' מוכח, שבכרום של האפוקליפטיקאים היה קיים קשר בין ירושלים להר סיני. התועמלנים שפעלו סמוך לכיבוש קושטא צירפו מעשה הרס שאירע במנזר סנטה קתרין לרעש מחריד שנשמע באיזור המסגדים בהר הבית, ואילו בעל 'דפי גניזה' הסמך בחזונו חורבן המנזר לחורבן כנסיית הקבר בירושלים. על-פי 'אגרת מענין י' השבטים מאת ר' אברהם בן ר' אליעזר הלוי המקובל משנת רפ"ח', שנתפרסמה בקבץ על יד, סדרה חדשה, ו (טז), ב (תשכ"ו), במהדורת מ' בית-אריה, סבור אני שחורבן מנזר סנטה קתרין נכלל ביעד של חורבן הכנסיות גם במשאת-נפשם של חוג האפוקליפטיקאים בירושלים בשנות ר"פ. בפתחה לאיגרת (שם, עמ'

בהתחלת מסעו לירושלים נתעכב חורבן הכנסיות הראשיות, ו'עתיד לעבור מאה ימים' עד שתהיינה שוממות (א5). בד בבד עם החורבן הפיסי של הכנסיות תתרחש גם תמוטת האמונה הנוצרית, בסילוק הטענות שכתבייהקודש היהודיים וסימנים הכרוכים בהם מוכיחים את אמיתותה. א6: 'ביטל הש"י מחכמי אדום כל הפסוקים הגדולים והסימנים שלקחו על קיום ע"ז יש"ו ומרי"ם'. כנראה 'הסימנים' מכוונים למצבם השפל של היהודים בגלות, שהתיאולוגים הנוצריים הציגוהו כעדות חותכת לכך שההשגחה האלוהית החליפה את כנסת ישראל בכנסייה שלהם.

במישור המדיני, בנפרד מן המישור הדתי, מובעים רגשי איבה ובוז בכינויי-גנאי למלכי ספרד ופורטוגאל ובנבואות פורענות עליהם ועל תחומי שלטונם. הכינוי 'נבל' בתהלים מוסב על המלך פרדינאנד. א5-א5ב: 'ועליו אמ' דוד המלך ע"ה בשני מזמורים [תהלים יד א; נג ב] אמר נבל בלבו איון אלהים] וכו'... וכאן רמז לנו מי הוא העושה הצרות עלינו ועל זרענו ועל תורתנו'. רגלי הכרזל של הצלם, שהוכו באבן בחלומו של נבוכדנצר, נדרשו על מלך ספרד. א5:

כי על זה אמ' ברניאל [ב לד] חזה הוית עד די אתגזרת אבן די לא בידין ומחת לצלמא על רגלוהי די פרולא וחספא, כי כאן רמז לנו המלך פיראנדר לשון פרולא, ואבן זאת היא עתיד להיות עתה ב"ה בזמן הזה עליהם¹⁸⁰.

מלכת ספרד מכונה 'אפע' (ב1)¹⁸¹. המלך מנואל מוצג בדמותו של בלשצאר, שודר כלייהקודש של ביתהמקדש (א2)¹⁸². נבואת עובדיה (א ד) על אדום: 'אם תגביה כנשר... משם אורידך נאם ה' מוסבת על מלכי ספרד ופורטוגאל (ב5), בוודאי לא רק על שם התנשאותם אלא גם לציון תכונותיהם הדורסניות. גם בהסבת 'שעלים שעלים קטנים מחבילים כרמים' (שיר השירים ב טו) על

374-373) נזכרת 'מגלת סתרים', ש' אברהם הלוי שלח אותה קורם, וכללות הכתב היה אומ' בו חרבן בצרה [רומין] שתהיה בשנת פז"ר. אחר-כך נזכר 'האיש האבן מהר סיני', שהכותב חושש לשלוח ידיעות בענייניו 'בידי גוי, וכ"ש עתה שתהיה יותר חשובה בעיני הגוים כיון שחדלו ארחות מהם ללכת אל הר סיני... והוא מסיים: 'שאלו האבנים אם יבקעו כמה פעמים לעולם ימצא בהם צורת הסנה, וזה פלא גדול'. בית-אריה הסתפק בציון, שענייני הר סיני הם 'דברים סתומים' (שם, עמ' 372). מסתבר שהדברים נכתבו במכוון בלשון סתרים, ולפי התרשמותי גם הנוסח האיוטרי השתבש בידי מעתיק. אך אין ספק בעיני, שהגידון הוא מנור סנטה קתרינה, ו'האיש האבן מהר סיני' הוא פסל ישו בתחום המנור, וכנראה הסוד הכמוס הוא בשורה על חורבנו. ואולי בדיבור על בקיעת האבנים רמוזה הריסתו הצפויה.

180 גם 'מלכות ספרד' בכללותה מכונה 'מלכות] ברזל', ועליה נדרש הכתוב (תהלים ב ט): 'תרועם בשבט ברזל' (ב6). הכינוי 'ברזל' לספרד על שם המלך שגור בכתבים שונים. יש לציון במיוחד ביאורו של אברבנאל לרגלי הצלם, לפי שיטתו שהישמעאלים נכללו במלכות הרביעית, מלכות אדום (רומי והנצרות). מעיני הישועה, אמשטרדם ת"ו, מעין ו, תמר א, כו ע"ב: 'ולכן ראה [נבוכדנצר] הרגלים והאצבעות מהם ברזל ומהם חרם, כי תהיה אומת אדום חזקה כברזל ואומת ישמעאל חלושה כחרס, והיו רבקות זו לזו להיותם מלכות אחת'. ב'דפי גניזה' אין ביאור לרגלי 'חספא'. אין ספק שהמחבר לא ראה אדום וישמעאל בבחינת מלכות אחת.

181 עיין לעיל, א, עמ' 64, 73.

182 עיין לעיל, א, עמ' 70-72. לשני המלכים, ובייחוד למלך פורטוגאל, הרביקו שמות של שליטים רשעים מקראיים. ר' אליהו קפשאלי הציג את מנואל ותיאר את פעולותיו כרוגמת בלע בן בעור, פרעה, נבוכדנצר והמן. עיין סדר אליהו ווטא, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 232-235 [להלן: קפשאלי].

'מלכים גדולים וקטנים', בוזי ישראל והורגיהם (25), הכוונה בעיקר לשליטי ספרד ופורטוגאל¹⁸³. הם גם נושאי השמות עמלק ועשו, שנאמר עליהם (א5): 'וראיתי כי עין וינערו רשעים [אויב לח יג] היא גדולה'¹⁸⁴ כמו יכרסמנה חזיר מי'ער [תהלים פ יד], רמז לנו כי עמלק ועשו עתידין לעשות גזירות וצרות עלינו וזרענו'. נבואות הפורענות האישיות על מיתות בבתי המלוכה של ספרד ופורטוגאל כבר נידונו בהרחבה¹⁸⁵. כאן אוסיף משפט, שלא הובא קודם, על מחלתו ומותו הצפויים של המלך מנואל. 2א:

ומצד הצעקה גדולה [של האנוסים בפורטוגאל] הש"י ירעם משמים עליו בקולות וברקים, ומצד אחד רעם הוא עתיד להיות גופו בחלחלה גדולה ומיתתו, שנא' [שמואל א ב י] עליו בשמים ירעם יי' ידין אפסי ארץ¹⁸⁶.

בנבואות פורענות על ממלכות נוצריות, שמדובר בהן במפורש על ספרד ופורטוגאל, נאמר שראשית חורבנן נועדה להיות שש שנים אחרי חתימתה של פקודת גירוש ספרד, והציפייה נתממשה בשנת רנ"ח. 21:

ומצאתי כי כמו ששה שנים מיום החתימה הגרוש קשטילי' עד סוף אדר, ואח"כ נתקיים ת"ל כי בחדש אדר ראשון יצאנו ממלכות פורטוגאל שהיתה בתו מזה המלך [פרדינאנד] מולכת בה, ואח"כ אמ' הפסוק [דניאל ז כו] ודינא יתיב ושלטניה יהעידון להשמדא ולהוכרדא עד סופא.

פירושו של דבר, שראה את ראשית התמוטטותן של שתי מלכויות הזדון במות יורש העצר הספרדי ובהאחדת הממלכות בהעברת ירושת העצר למלכת פורטוגאל¹⁸⁷. בעקבות מאורעות אלה שוחררה קבוצת מקדשייהשם בליסבון, שהכותב ראה בשחרורם התחלת הגאולה הכללית. חורבנן הגמור עתיד להתרחש באובדן של כל מלכויות אדום, שארון בתהליכו בפסקה הבאה ובפרק האחרון, כאמור בתחזית משנת רס"א¹⁸⁸.

183 עיין לעיל, א, עמ' 68.

184 הסימן לאות ע' גדולה צריך להיות במלה 'רשעים'.

185 עיין לעיל, א, עמ' 60, 73, 98, 101.

186 R.B. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New*, II, New York 1936, p. 270. מצייין כי בפורטוגאל היתה מצויה הרגשה, ש'קללת היהודים' רבצה על בית המלכות בעתים של הגירוש והשמדות, והיא שגרמה להכחדת השושלת של המלך מנואל. יש לראות בבעל 'רפי גניזה' שופר גדול של 'קללת היהודים'.

187 עיין לעיל, א, עמ' 73-76, 79-80. ראיית איחודן של ספרד ופורטוגאל כהכנת קצן בביאת הגואל מובע ברמיזה ברורה בהמשכו של ביאור נבואת עובדיה על הורדת הנשר ממרומים. 56: 'ובכאן רמז כי עתיד למלוך מלך אחד על הכל כמו היה על המלך דון עמנואל'.

188 2א-2ב: '[וכמו שהוצאתי] דברים כאלו מהיי' ידין אפסי ארץ [ספרד ופורטוגאל] יכירו ישראל משיחם ומלכם שנא' [שמואל א ב י] ויתן עז למלכו ויורם] קרן משיחו, כי סמוך לפסוק [דניאל ז כו] ודינא יתיב ושלטניה יהעידון להשמדא ולהוכרדא עד סופא אמ' סמוך [שם, פסוק כו] ומלכותא ושלטנא ורכותא די מלכוות תחות כל שמיא יחיבת לעם קדישי עליונין וכו', ולפיכך מהרה ב"ה יגלה הש"י טובתנו'.

בהתחלת תיאורה של הנקמה באדם, בקשר לכיבוש קושטא ולכיבושים נוספים של התורכים במלחמתם בוויניציאה, שפרצה והתעצמה החל בשנת 1499¹⁸⁹, מדובר על כליונה הצפוי של 'כל אומת אדם', שבאשמתה 'עתיד הש' להביא בדין ורע [כל] השבעים לשונות' (ב4), ללא דיבור מיוחד על הדת הנוצרית ומוסדותיה. בהמשך, בפירוט השלבים והתהליכים האסכטולוגיים, התחומים הדתיים והמדיניים כרוכים אלו באלו במפורש, אבל בהבחנה ברורה בין שני אופני קיומה של הנצרות, בין 'אדם' לבין 'הע'ז שלהם' (ב5-א6). מפלת הדת הנוצרית בחורבן הכנסיות הראשיות נועדה להתרחש בשנת ר"ס ונדרתה לשנת רס"א, ובו בזמן צפויה גם מפלה מדינית במיתת מלכים חשובים, 'כי ב"ה כאן יאבדו הצללים שלהם ר"ל הע"ז שלהם והמלכים שלהם' ו'יראו אדם הע"ז שלהם רע גדול משמ[ים] ומו[ת]ת גדולי המלכים' (א6). ואילו 'אבידת [אדם] בשלימות ב"ה... על האומה ועל המדינה' (ב5) תהיה בשנת רס"ג.

חורבן הכנסיות, ובראשן כנסיית פטרוס בקריית האפיפיור ברומא, היה משאת-נפשם של אפוקליפטיקאים יהודים בדורות שקדמו למאה ה"ט, ויעד אסכטולוגי זה תפס מקום כולט בתעמולה המשיחית לאחר כיבוש קושטא¹⁹⁰. ציפייה זו נתחזקה במידה מרובה והיקף ההתייחסות למרכזי הפולחן הנוצרי נרחב מאוד באיגרות התעמולה של ר' אברהם הלוי ובני-חוגו, שיצאו מירושלים מסוף שנות ר"ע עד סוף שנות ר"פ. מכיוון שמגמת פניו של בעל 'דפי גניזה' היתה ירושלים ושאיף לפעול שם, ומצד אחר לפי מסקנתי ר' אברהם הלוי ישב בפורטוגאל בשנת רנ"ז והתנסה בחלק מן הרדיפות וגזירות השמר של המלך מנואל¹⁹¹, מעלה אני את האפשרות, לעת עתה בגדר השערה גרידא, שהתועמלן המשיחי האנונימי הגיע למחוז חפצו, ובחוג הירושלמי בהנהגתו של ר' אברהם הלוי נקלטו והשפיעו הרי שאיפותיו ופעילותו האסכטולוגיות.

2

בתיאור התהוותה ומהותה של הדת הנוצרית, אגב הערכת האניסות בספרד והסכרת שריפת האנוסים, רמוזה ב'דפי גניזה' השקפה היסטוריוסופית נועזת וחדשנית. נקודת המוצא בפרשה זו היא גימטריה על 'ישו ומרים' הנמצאת במקורות קדומים, ובפיתוחה כרך המחבר את השקפתו המיוחדת. אעמוד תחילה על הגימטריה הידועה, בציוני השתלשלותה וגלגולי משמעותה, ואחרי-כך אביא את הרעיונות החדשניים שנכרכו עמה ב'דפי גניזה'. א4:

כי ראיתי שאמרו לי חכמים גדולים ורבים כי להחכם הרב הגאון ר' מאיר מרוטנבורק ז"ל נאמ' בשאלה אחת לזמן גזירות רעות: אלה"י נכ"ר האר"ץ בשטה אחת ויש"ו ומרי"ם בשטה שנית, ומצאו בגמ' באלה"י נכ"ר האר"ץ כמו ביש"ו ומרי"ם.

מקורה הראשון של גימטריה זו הוא בתשובה לשאלת חלום של רבינו תם, שנערכה עקב הגזירות

189 עיין ציונים לעיל, הערה 175.

190 עיין לעיל, הערה 179.

191 עיין לעיל, א, עמ' 82-83, הערה 89.

בעידן מסעי הצלב. הידיעות הראשונות על גימטריה זו בספרד נמצאות בספר סתרי תורה לר' אברהם אבולעפאי, אבל שם היא מובאת כחלקה בלבד: אלהי נכר = ישו¹⁹². שני מומרים הפיצו אותה בשלימותה בין חכמי הנצרות לפני גירוש ספרד: Paulus de Heredia¹⁹³ ור' Flavius Mithridates¹⁹⁴. ר' יצחק אברבנאל הסתמך על הגימטריה כולה בשם 'בעלי גימטריאות'¹⁹⁵. בכרוניקות ממוצא ספרדי מכונה הנצרות סתם, ללא ציון הגימטריה וללא הזכרת ישו ומרים, 'דת אלהי נכר הארץ', בקשר להמרות בגזירות קנ"א ובזמן הגירוש בשנת רנ"ב¹⁹⁶. במקורות היהודיים התכוונו להבליט את מהותה האלילית של הנצרות, בהסבת לשון הכתוב (דברים לא טז): 'וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ' עליה. המומרים דרשו את הגימטריה לשכחה, באשר היא מוכיחה שישו ומרים נרמזו בתורה.

מ'דפי גניזה' למדים אנו, ששאלת החלום של רבינו תם ותשובתה יוחסו בדור הגירוש בספרד למהר"ם מרוטנבורג, שבזכות יסוריו ומותו בבית־סוהר שימש אות ומופת לקידוש־השם¹⁹⁷. בעל 'דפי גניזה' הוסיף ביאור משלו לגימטריה, ששמע אותה מפי 'חכמים גדולים ורבים': 4:

וג"כ כל תיבת נכר רמז על אח [ש]שכנכר, כמו ראינו המבדיל בין קדש לחול בויתנכר אליהם [בראשית מב ז] לקח לשון נכרות ולא זרות, כי לשון זר הוא חוץ מזרענו ונכר הוא אח ששכנכר, ועליו אמ' [תהלים פא י] לא יהיה כך אל זר ר"ל משום אומה שהם זר, ו[ל]א תשתחוה לאל נכר שהוא אח ושכנכר, וג"כ עברו לו העבודה אחנו עשו ראש מכל העובדים אותו ששכנכר ג"כ¹⁹⁸.

192 עיין: מ' אידל, 'שתי הערות על ספר חרב פיפיות לר' יאיר בן שבת', קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 214, הערה 14; הנ"ל, 78, p. 78, *Immanuel*, XI (1980), 'Abulafia on the Jewish Messiah and Jesus', n. 48.

193 F. Secret, 'L'Ensis Pauli de Paulus de Heredia', *Sefarad*, XXVI (1966), pp. 100–101.

194 עיין: Ch. Wirszubski, *Flavius Mithridates, Sermo de Passione Domini*, Jerusalem 1963, pp. 39–41; D.B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew, The Life and* ועיין: pp. 39–41.

195 *Thought of Abraham ben Mordecai Farissol*, Cincinnati 1981, pp. 49, 193, n. 69; רורדמן, פאריצול.

196 בספרו מעיני הישועה (לעיל, הערה 180), מעין יא, תמר ה, עה ע"ד.

197 זכר צדיק לר' יוסף בן צדיק, עמ' 16: 'עשו בהם הפקר [בגזירות קנ"א] והמירו דתם בדת אלהי נכר הארץ'. השלמת ספר הקבלה לר' אברהם מטרותייאל [ארוטיאל], עמ' 34 (כנ"ל ע"פ זכר צדיק); עמ' 37 (על הגירוש בשנת רנ"ב): 'ורוב היהודים וגדוליהם ושופטיהם ישבו בכיתם והמירו דתם בדת אלהי נכר הארץ'. לשון הכרוניסטים מורה, שדרוש הכתוב על דרך גימטריה נעשה כינוי שגור לנצרות. הציונים הם על־פי תצלומי מהדורות נויבאואר ומהדורות הרמב"ם, שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, ירושלים תשל"ט.

198 באיגרת משיחית של ר' אברהם הלוי משנת רפ"ה מובא גילוי אפוקליפטי בעניין הקץ, שלפי עדותו קרא אותו בנעוריו בספרד, המתואר כתשובה, כנראה לשאלת חלום, 'שהשיבו מן השמים אל הר"מ מרוטנבורג'. עיין: ג' שלום, 'חקירות חדשות על ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית ספר, ז (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 447–448 [להלן: שלום, חקירות חדשות]. ועיין עוד שם, עמ' 162; א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז, עמ' 332–334, 369–368 [להלן: אשכולי, התנועות]. גם הוראת עידוד לקידוש־השם, המובאת בספר מגלת אמרפל לר' אברהם הלוי, שנתחבר בספרד, בציון 'מסורת חכמים וקדושים', נשתלשלה מבית־מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג. עיין שלום, שם, עמ' 153, 441–442.

199 סמוך לפני פסקה זו נאמר שם: 'אמ' [דברים לא יח] ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא כי פנה אל אלהים

לפי ביאור זה הגימטריה באה ללמד, שייחודה של הדת הנוצרית הוא בהיותה אלילית שגולדה בחיק היהדות, בהתנכרות ישו ותלמידיו היהודים לתורת משה, ואף רוב הגויים המאמינים באלוהותו של ישו, האומות הרומאניות ובכללן ספרד ופורטוגאל, הן בכחינת אחים מתנכרים כאשר מוצאן הוא מ'אחנו עשו'¹⁹⁹.

משמעותה המהותית וההיסטורית של תפיסת הנצרות כתהפוכה אלילית בתוך היהדות מוסברת בדרוש מתמיה בפסיקה תכופה להבאת הגימטריה. 4א:

ובזה רמז לנו הש"י, כשראה עון העגל ואבדו שני לוחות אבנים הראשונים צוה[?] בהאחרונים שיהיו²⁰⁰ עשייתם ביד יי' אלא[?] ביד משה, ועל זה אמ' [שמות לד א] ויאמר יי' אל משה פסל לך וכו', שרמז לנו[?] הפסל והע"ז שעתידין לעשות, שהכל היה על סבת הערב רב והא[ס]פסוף וכו', כי הם היו משעשו את העגל ואמרו [שמות לב ד] אלה אלהיך ישראל וכו', וג"כ הם התאוו התאוה ועל סבתם עשו ג"כ ישראל שנא' [במדרב יא ד] והאספסוף אשר בקרבך התאוו תאוה וישבו ויבכו גם בני ישראל וכו', ועל ההוא סבה אמ' פסל לך ר"ל על סבתך שקבלת הערב רב. הגה הנביא נכשל בזה ומשם הכיר הש"י משעתידין לעשות משם ואילך, ומדברי הש"י הכיר ג"כ משה רבינו ע"ה העתידות שאמ' אליו, כי זה הסוד הגדול אמ' הש"י [דברים לא טז-יז] וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכ"ר האר"ץ אשר הוא בא שמה בקרבך ועזבני והפר את בריתי, וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתם והסתרתי פני מהם והיה לאכל וכו', כי על סבת זמן מיתתו ששום מיהודים רשעים נתקבצו עמו לעשות [על]זדה היה סבת חרבן הבית והגלות, ועל זה אמ' והסתרתי פני מהם והיה לאכל.

בעל 'דפי גניזה' הביע בדברים אלה חידוש היסטוריוסופי מופלג. לפי השקפתו שורשי התה-והיה והווייה של הנצרות נעוצים בחטא העגל, ובתקלות במתן התורה: שכירת הלוחות והחלפתם בלוחות השניים, שהיו כרוכות בחטא העגל. בציווי האלוהי למשה, שיפסול את הלוחות השניים,

אחרים וכו', מכאן מצאתי כי אומר כאן על יש"ו ומר"ם אלהים אחרים, ועל ההוא סבה אמ' [שמות כ ג; דברים ה ז] לא יהיה אלהים אחרים על פני, שרמז על זה [דברים לא יז] והסתרתי פני מהם וכו'. בספר המשיב כתוב: 'אם בזמן הזה טעו טעות גדולה לעבור אלהים אחרים ישו ומרים'. עיין אידל, היחס לנצרות (לעיל, הערה 171), עמ' 81, הערה 32. אידל ציין שם: 'שתי המלים האחרונות מסומנות בכתב-היד ויתכן שיש בזה רמז לגימטריה ישו ומרים – אלהי ניכר [צ"ל: נכר] הארץ'. ב'דפי גניזה' הסבת 'אלהים אחרים' על ישו ומרים נסמכה במפורש לגימטריה, והעניין מובא כחידוש המחבר, בלשון 'מכאן מצאתי'.

199 גם ר' אברהם וכות השתמש בדיונו על הנצרות במלת 'נכר' במובן של יהודים מתנכרים, בהסתמכות על פרשני המקרא, אבל ללא התייחסות לגימטריה של 'אלהי נכר הארץ' ולמהות הנצרות והנוצרים מלידה, אלא בנוגע למומרים, בביאור ההוראה בתורה ש'בן נכר' לא ישתתף באכילת קרבן פסח. ספר יוחסין השלם, מהדורת צבי פיליפאוסקי, לונדון וארינבורג תר"ז, עמ' 15: 'זהרמב"ן כתב [שמות יב מג] שנקראו משומרים העובדים ע"ז שנתנכרו מעשיהם לאביהם שבשמים, תרגום כל בן נכר כל בר ישראל דאשתמד ... וכן פי' רש"י שם מכל בן נכר המנוכר לאביו שבשמים'.

200 לפי העניין ברור כי צ"ל: שלא יהיו עשייתם ביד יי'.

נקבע מראש שבתוך ישראל עתידה לצמוח אלילות בפולחן פסלים, הדת הנוצרית, שבהתהוותה תתרחש מעין חזרה על חטא העגל. אמנם הקדוש ברוך הוא נענה לתפילתו של משה, שלא ישמיד את ישראל בעטיו של החטא, אבל לא נפטרו מעונשם של הערב רב שבקרבם אשר גרמו להשחתתו הדתית והמוסרית של עם הסגולה. ארס הערב רב חזר וניעור ביוצרי הנצרות, ופעולתם ערערה את קיומם של ישראל והמיטה עליהם חורבן וגלות.

בספרות חז"ל רווחת הדעה, שמעשה העגל היה החטא החמור ביותר בתולדות ישראל, ואף נאמר שהטיל בהם פגם קיים ועומד, 'ואין לך דור ודור שאינו נוטל מחטאו של עגל'²⁰¹. בספר הוזהר ובספרי קבלה שלאחריו הורו, כי זוהמת הנחש שדבקה באדם עקב החטא הראשון, אשר לפי מאמרי חז"ל פסקה מיישראל במעמד הר סיני, דבקה בהם שוב באשמת חטא העגל²⁰². בכך ניתן לאותו חטא מעמד אסקאטולוגי חשוב, כאשר החורבן והגלות נמנו בתוצאותיו וזיכור ישראל מזוהמת הנחש נחשב תכליתה הראשית של הגאולה. אולם תפיסת הנצרות, דתם של איבי ישראל בגלות אדום, כגלגולו של חטא העגל, מקנה לגלות האחרונה ולגאולה המשיחית מימד חדש: פיזור ישראל ושעבודם בארצות הגויים בני 'אחנו עשו', נושא דגל האמונה הכוזבת של האחים המתנכרים, ישו ותלמידיו, משמעם סכל הירושה של סירוס היהדות בקרבה בתקופת הבית השני, ומכאן שהריסת הכנסייה הנוצרית ומלכויות אדום בגאולה הצפויה תהיה תיקונם העצמי של ישראל בביטול התהפוכה האלילית שהתחוללה בתוכם²⁰³.

ה. משיחיות אפוקאליפטית אקוטית

חבלי משיח בגזירות ספרד ופורטוגאל

בעקבות גזירות קנ"א (1391) השתרר בחלק מן הציבור היהודי בספרד, וביתר שאת בחוגי האנוסים, מתח משיחי חזק, שהתמיד ואף הלך וגבר עד הגירוש הכללי בשנת רנ"ב (1492) ולאחריו. הפורענויות בסוף המאה ה"ד נחשבו לחבלי משיח ועוררו ציפייה לגאולה קרובה, שרישומה היה ניכר גם במציאות החיצונית, בתסיסה משיחית ובגליה לארץ־ישראל²⁰⁴. המתח המשיחי האפוקאליפטי לפני הגירוש הגיע לשיאו בתוצאות הידיעה על נפילת קושטא, בירת הנצרות הביזנטית המזרחית, בידי הצבא התורכי בשנת ר"ג (1453). בהסכת תרגום איכה ד כא-כב, על כיבוש קושטא, ראו בו חורבנה של 'רומי ועירתא', השלב הראשון במימוש התקוות

201 איכה רבתי א כט, ועוד.

202 עיין זוהר, א, נב ע"א, ככו ע"ב, ועוד.

203 ייתכן שבהערכת שבירת הלוחות והלוחות השניים נשמע ב'דפי גניזה' הר להשפעת 'רעיא מהימנא' שבזוהר, אם כי מבחינה מהותית הזיקה ביניהם קלושה. עיין י' תשבי, משנת זוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' שפט-שצא.

204 עיין: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תליאביב תשי"ט, עמ' 318-320 ולהלן: בער, תולדות; אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 222-229; ב"צ דינור, 'תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א', ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 161-174; י' הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ־ישראל וויקתם אליה בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 105-125, 133-137 ולהלן: הקר, עליית יהודי ספרד.

האסכאטולוגיות, שסמוך לו יתרחש חורבנה של 'רומי רבתא', מרכז הנצרות הקאתולית המערבית, ותבוא הגאולה השלימה²⁰⁵. משתכפו הצרות אחרי כיבוש קושטא והביאו לחיסולה של יהדות ספרד בגירוש ובהמרות נתפסו המונים ליאוש, אבל רבו גם אלה שהחזיקו מעמד והוועות העמיקו בקרבם את הציפייה לגאולה קרובה. התוצאה היתה תסיסות משיחיות עזות בחוגי האנוסים בספרד²⁰⁶ ובמחנות הגולים בתפוצותיהם, ואף בחוגי יהודים שלא התנסו בגזירות ובגירושים. בכתיבה של חכמי ספרד בדור הגירוש, לפני ולאחריו, רווחות התחושה וההפרה, שהפורענויות הן חבלי משיח, ויש שראו בהן התחלת הגאולה ממש²⁰⁷.

ב'דפי גניזה' ניצב לפנינו חכם נוסף מגולי ספרד, שבגישתו הכללית ובתיאורים פרטיים הבלוט את משמעותה האסכאטולוגית של שקיעת היהדות בספרד. כמה פעמים נאמר, שגורלה המרהוה גורם ראשי במהלך הגאולה ובקידומה. א5:

ועל ההוא סבה [גזירות ספרד] עתידין כל העולם להיות בצרות שנא' [איוב לח יג] וינערו רשעים ממנה, על סבת גרוש שנת לאחר' [נ"ב-רנ"ב] בכנפות הארץ [איוב, שם], כי על זה אמ' בדניאל [ב לד] חזוה הוית עד די אתגזרת אבן די לא בידין ומחת לצלמא על רגלוי די פרזלא וחספא, כי כאן רמו לנו המלך פיראנדר לשון פרזלא, ואבן זאת היא עתיד להיות עתה ב"ה בזמן הזה עליהם [על עמלק ועשו].

A6:

והסבה שהנה תלוין כל הדברים בגלות ירושלם אשר בספרד, והתחילו הצרות [ל]נו בה על סבה שהינה[?] באפסי ארץ, ומן הראוי על סבות[ו] עתידין לומר כל העולם [יי] אחד ושמו אחד, ר"ל כי רוב מהדברים הרמוזים בסודות העתידות נתקיימו בפרט בקשטילייא ופורטוגאל לזמן גרושותם.

205 עיין: י' בער, 'התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש', ציון, מאסף, ה (תרצ"ג), עמ' סא-סה, עג-עז (להלן: בער, התנועה המשיחית); הנ"ל, תולדות, שם, עמ' 390-393; אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 295-299; ח' ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 54-55; הקר, עליית יהודי ספרד, שם, עמ' 118-132, 137-147.

206 עיין בער, התנועה המשיחית, שם, עמ' סו-ע; F. Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien*, II, Berlin 1936, pp. 528-542; [להלן: בער, תעודות]; אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 248-249, 299-307. על יסוד חקירותיו בתעודות האינקוויזיציה העלה ח' ביינארט, בסידרת מאמרים שפרסם בשנים האחרונות, אוצר גדול של ידיעות חדשות על התסיסה המשיחית בחוגי האנוסים מסביב לשנת 1500. אביא ציונים עיקריים למחקריו: 'תנועת הנבואה בקורדובה בשנים 1499-1502', ציון, מד (תשל"ט); ספר זכרון ליצחק בער, עמ' 190-200; 'אגורו אשר בלהימנצ'ה ואנוסיה', תרביץ, נ (תשמ"א); ספרהיובל, עמ' 425-435; 'אלמערין' אנוסיה של עיירה באיזור להימנצ'ה, ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 17-55, ובייחוד עמ' 26-32; 'תנועת הנביאה אינס בפואבלה די אלקוסיר ובטלארוביאס ואנוסיהן של עיירות אלו', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 633-658; 'אנוסי צ'יליון וסירואלה והנביאות מארי גומס ואינס בת חואן אסטיבאן', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 241-272.

207 עיין לעיל, א, עמ' 96-97, ובציונים הביבליוגרפיים שם, הערות 151-157; בך-ששון, גלות וגאולה (לעיל, הערה 173), עמ' 216-219, 225-227. ראיית הגירוש כהתחלת הגאולה מובעת בהדגשה רבה אצל קפשאלי (לעיל, הערה 182), א. עמ' 240-241. קטעים מדבריו מובאים במאמרו של בך-ששון, עמ' 226-227.

בב: 'כי על סבת גלות ירושלם אשר בספרד והיתה ליי' המלוכה ב'ה'. 5ב: 'זכאן רמז לנו מי הוא העושה הצרות עלינו ועל זרענו ועל תורתנו'²⁰⁸, ועל שהוא סבה הש"י עתיד לעשות רע גדול בהם ובע"ז שלהם'.

בנוגע לכיבוש קושטא, המאורע ההיסטורי הקונקרטי הראשון מתקופת גזירות ספרד הנזכר בטקסט שבידנו, ציין המחבר שהוא חולק על הדעה שהיתה רווחת בין החכמים בקביעת מעמדו בתהליכי הגאולה, אבל החזיק במשמעותו האסכאטולוגית, ואפילו חזק את חשיבותו כפרולוג בדרמה המשיחית האפוקאליפטית, כפי שיתברר בסמוך ובהמשך הדיון²⁰⁹. לגבי ההתרחשויות בדור הגירוש מצויים רמזים משיחיים בציוני המלכת פרדינאנד, גירוש סביליה ושריפת האנוסים שם, הטלת מס על היהודים למימון מלחמת גראנאדה ומהלך המלחמה עצמה²¹⁰. מאותם רמזים ניתן להסיק, שבמכלול הפורענויות מזמן התחלת שלטונם של פרדינאנד ואיזבלה ראה בעל 'דפי גניזה' שרשרת של חבלי משיח, ומסתבר שבחלקי החיבור החסרים תיאר מאורעות נוספים כחוליות בשרשרת.

חידושים רבים ורבייחשיבות מונחים לפנינו ביחס לגזירות פורטוגאל. במקורות הידועים לא יוחסה משמעות אסכאטולוגית מיוחדת לסבלותיהם של גולי ספרד בפורטוגאל ושל האוכלוסייה היהודית הוותיקה שם בשנים רנ"ג-רנ"ה, ולכל היותר נרמזו מבחינה זו בהבלעה כספית גזירות ספרד²¹¹. היפוכו של דבר ב'דפי גניזה'. כאן המאורעות שנתרחשו בספרד, ובכללם סימן הגאולה בכיבוש קושטא, נתפסים כפתחה בלבד לגזירות פורטוגאל, שהן הן חבלי משיח והתחלת הגאולה במלוא מובנם של מושגים אלה.

העתקת עוצמתו של הדחף המשיחי מספרד לפורטוגאל באה לידי ביטוי מפורש בקביעת מועדה של 'עת קץ'. 22-23ב:

וראיתי כי מומן כוסתנטינא אומרים חכמים כי מההוא זמן התחיל ה[ק]ץ על שרמז לנו כן

208 הכוונה למלך פרדינאנד. עיין לעיל, א, עמ' 63.

209 עיין להלן, סמוך להערות 212-214, סמוך להערות 232-237 ובהערות, סמוך להערות 252-253, סמוך להערות 256-259.

210 עיין לעיל, א, עמ' 62-68.

211 הרמיזות החשובות ביותר בנידון זה נמצאות בהקדמתו של ר' אברהם הלוי לספר משרא קטרינ (עיין לעיל, א, עמ' 82, הערה 89) ובדרושי ר' יוסף גרסון (עיין לעיל, א, עמ' 88, הערה 110). אך גם בכתביהם של חכמים אלה, שהתנסו בגזירות פורטוגאל, משמעותן האסכאטולוגית מוצגת ומוצגת כטפלה לחבלי משיח בגזירות ספרד. במאמר של ר' אברהם סבע על מועדי הקץ, שאדון בו בסעיף הבא, מצאתי רמזיה משיחית עמומה בנוגע למצב בפורטוגאל בשנת רנ"ו, לפני גזירות המלך מנואל. עיין להלן, סמוך להערה 297. דוגמה מובהקת לנטיית חכמי הדור לשתיקה, ואפילו להשתקה, בנוגע לשואת פורטוגאל, נתונה בכתבי ר' יצחק אברבנאל, שרובם נתחברו אחרי השנים רנ"ז-רנ"ה, ובכללם מרבית פירושי למקרא, אשר ריונים היסטוריוסופיים ואסכאטולוגיים, תוך התייחסות מודגשת לגירוש ספרד ותוצאותיו, תופסים בהם מקום רב. אברבנאל, שפעל בפורטוגאל כמנהיג היהודים וכמרינאי חשוב עד בריחתו לספרד בשנת 1483, ונכדו יצחק, בן בנו יהודה אברבנאל, הומר שם בשמר הילדים בשנת רנ"ז, בוודאי ידע על בוריו את מהלך המאורעות בגירוש פורטוגאל, אבל לא העלה זכרם כלל, ואין צריך לומר שלא שילב אותם במערכת הגותו המשיחית.

בתרגום שישוי ושמחי בת אדרם [איכה ד כא]²¹², ואני עיינתי כי מאחר כי אחר כן לא הבינו בשלימות, כי זה רמז לנו במשאמ' [דניאל יב ד, ט] עת קץ, כי די שאומר עד הקץ ומה רמז לנו באמירת עת קץ, ר"ל העת מהש"י, כי הפסוקי' אומרים כי אלף שנים בעיניך כיום אתמל כיעבורן! וגו' [תהלים צ ד], וג"כ בשלמה אומ' ואהיה שעשועים יום יום וגו' [משלי ח ל], וחז"ל דרשו בזה [ויקרא רבה יט א] כי כל יום מהש"י אלף שנים ממנו, ואני ידעתי ומצאתי כי מיום ר"ח תשרי משנת ה' אלפים ומאתים י"ג, כי בהוא שנה נלקחה כוסתנ"י טינא ביד המלך טורק... ומצאתי לא פחות ולא יותר עד ההיא ליל [ר"ח] אייר מההוא שנה רנ"ד כמניין מ"א שנים ושמונה חדשים, כמו הנה בעות [אחת מהש"י עשוי אלף שנים לכ"ד חלקים מערב ובקר יום אחד כ"ד שעות, ובהוא לילה גלה לי מיכאל"ל השר הגדול יום גאולתנו מפורטוגאל...]

משמעה של פיסקה מסורבלת זו הוא, שכיבוש קושטא לא היה התחלת הקץ, אלא יסוד ראשוני לחישוב הקץ, ר'עת קץ' שכדניאל היא שנת רנ"ד, שעה אחת מיומו של הקדוש ברוך הוא מזמן כיבוש קושטא²¹³. גם 'עת קץ' עצמה אינה התחלת הקץ, אלא הזמן שבו ניתנה רשות למלאך מיכאל לגלות לחוזה את מועד קץ הגלות, 'כי עד ההוא שעה [ליל ר"ח אייר רנ"ד] לא יכולת לשום בריה [?] בעולם לידע סוד הגאולה "עד עת קץ" (בב)'²¹⁴. הווי אומר: כיבוש קושטא בשנת רי"ג, שנחשב למהפך אסכאטולוגי מופלג בספרד, לאמיתו של דבר היה נקודת מוצא לגילוי מועד הקץ בשנת רנ"ד, בשעה שהגל הראשון של גזירות פורטוגאל הגיע לשיאו, ולמאורעות משיחיים שנועדו להתרחש בעקבות הגילוי ההוא.

בשורת הקץ בפי מיכאל היתה מכוונת לשחרור קבוצת מקדשייהשם בליסכון בארר ראשון רנ"ח, שבו נסתיימו גזירות השמד ונפתח עידן הגאולה. חישוב הקץ לאותו זמן והסכרת היחס בינו לבין 'עת קץ' בשנת רנ"ד נתונים בדרוש אסכאטולוגי מסובך, שאסביר את ענייניו העיקריים בשילוב קטעים אחדים כלשונם. הדרוש מוסב על שני פסוקים רצופים (דברים כט כז-כח): 'יתשם ה' מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול וישלכם אל ארץ אחרת כיום הזה / הנסתרת לה' אלהינו והנגלת לנו ולבנינו עד עולם', עליפי רמזי המלאך מיכאל. מועד הקץ צפון בגימטריה של המלים

212 עיין לעיל, סמוך להערה 205 ובהערה.

213 להבנת פרטי החישוב ראה ביאור הטקסט על אתר. לכאורה מביא ר' אברהם הלוי כדעתו האישית את ההנחה המיוחסת כאן ל'חכמים' סתם, דהיינו חכמי ספרד קורם הגירוש. משרא קטרין, קושטא ר"ע (מהדורת צילום, בצירוף מבוא מאת ג' שלום, ירושלים תשל"ח), [ר] [ע"ב: 'זלרעתי כי בעת שנכבשה קוסטאנטינ' על ידי המלך הגדול התוגרמי מאז התחילה עת קץ'. אך בתפיסת מהותה של 'עת קץ' קרובה דעתו לדעת בעל 'דפי גניזה', ואפילו הקבלה דרשנית פרטית נמצאת בדבריהם. ראה להלן, הערה 216.

214 בהתאם לכך מבוארים שם בהמשך שני פסוקים בדניאל (יב ט-י): 'ויאמר לך דניאל כי סתמים וחתמים הרבים עד עת קץ/יתבררו ויתלבנו ויצרפו רבים והרשיעו רשעים ולא יבינו כל רשעים והמשכילים יבינו', וב' הנה כי לזמן [בעת קץ שבפסוק הקודם, דהיינו בשנת רנ"ד] יתבררו ויתלבנו ויצרפו רבים, שהם הצרות [גזירות פורטוגאל בשנים רנ"ג-רנ"ד], אז והרשיעו רשעים ולא יבינו כל רשעים, ובהוא זמן והמשכילים יבינו'. למעשה אין לנו שום ידיעה על 'משכילים' שהבינו בשנת רנ"ד, חוץ מן החוזה האנונימי שקיבל את הגילוי מפי מיכאל.

'וישלכם אל ארץ אחרת כיום הזה'. 22: 'ומצאתי בהם אלף ת"ל בגמ', שרמו לנו שני הגלות בתוך אדום'. 1430 שנים לחורבן בית המקדש הן 1498 – רנ"ח. חסרון אות ו' במלה 'הנסתרת' ובמלה 'והנגלת' מביאר כרמזיה על הסודות הגנוזים בהן: 'הנסתרת' – רוצה לומר כי מועד הקץ הנסתר גלום בגימטריה בפסוק הקודם; 'והנגלת' בגימטריה תצ"ד – 1494 – רנ"ד, השנה שבה גילה המלאך מיכאל את הסוד הכמוס. במלים הסמוכות (לנו ולבנינו עד עולם) רמוזה פורענות השמר, שתתרחש בשנת ראשית הגאולה. 3א-3ב: 'ובהוא מלכות [פורטוגאל] נלקחו הבנים שהם העז... וג"כ האבות באונס גוים, כי זה משרמו לנו הנקודות לנ"ו ולבנינו עם עד, שהיה סוף זה בשנת חמ"ה²¹⁵. סוף כל המניינים מהגלויות עד גלות אדום. והנה סיכום תמציתי ברור של הדרוש האסכטולוגי המזור בלשון המחבר. 3ב:

כי לא רצה הש"י שידעו כל ישראל סודות מהצרות הגליות, כי אולי אנס כל אומ[תנן] הי יורעים בתחלת גלות אדום כי עתיד להיות אנו בידם בגלות אלף ת"ל, כמו [בגימטריה] וישלכם"ם א"ל ארץ אחרת כיום הזה, אולי כי בעונותינו לא נשארה עד היום שארית בישראל כמו הצרות משונות עברו על אבותינו ועלינו ע"כ, ועל זה סמך [הנסתרת] ליי' אלהינו, ר"ל זה מניין הגלות הנסתר"ת ליי' אלהינו, והנגלת"ר ר"ל [כמו שפירשתי כי במניין והנגלת"ת למניין הנוצרים יהיה גלוי ובשלימות לזאת השמר אבות ובנים שרמו לנו בלנ"ו ולבנינו ע"ד עולם בנקודות²¹⁶.

כל חלקי 'דפי גניזה', נוסף לדרוש האסכטולוגי המרכזי והמפורט ביותר שתיארתי, דוויים אווירה של משיחיות אפוקאליפטית אקוטית ביחס לגזירות פורטוגאל. אציין שלושה דיבורים מפורשים בנוגע לשנת רנ"ח. (א) בקשר לבשורת החזרה למלך, כי נועד לרשת את כס המלוכה בספרד, שהושמעה זמן קצר אחרי השמד בליסבון²¹⁷, נאמר: 'אמרו לי בשם יי' הסוד הזה שעתיד

215 בגימטריה ה' נ"ה, כלומר: ה' אלפים רנ"ה.

216 מן הראוי להביא כאן חלק מדברי ר' אברהם הלוי על 'עת קץ' ועל העלמת הקץ. משרא קטרין, [ד] ע"א-ע"ב: '...כיוון שאמר [דניאל יב ט] כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ, נראה שבעת קץ לא יהיו סתומים... הכונה עד עת קץ – עד קרוב לזמן ביאת המשיח ועד הדור שיבא בו משיח. והטעם למה יהיו הדברים סתומים וחתומים עד אותו הדור, לפי שאילו נודע הקץ ונאמר בפירוש, כמה מאותם המשמשי' את הרב על מנת לקבל פרס שהיו בדורות הראשונים בראותם אורך ימי הגלות... יפרקו עול מעל צואריהם... ואם יוכן נפיק מניה חורבא, ועל כן נגזר על הקץ להיותו נעלם ושהיו הדברים' סתומי' וחתומים עד הדור שיבא בו משיח, הוא עת קץ, ואז יתגלו באותו הדור קודם שיבא משיח. ועיין שם, [ו] ע"ב, [ו] ע"א. שם, [יג] ע"ב: 'זיתכן כי אחרי שאמר הכתוב [דברים כט כז-כח] ויתשם יי' מעל אדמתם וכו' אמר הנסתר ליי' אלהינו, לרמוז על הסתר השנים שיהיו נתשים מעל אדמתם, וכתב הנסתר בהעלם הוא לרמוז על הוא הנסתר ממלת תלואים [דברים כח סו: 'זהו חיך תלואים לך מנגד'] כי נסתר להעלים הסוד. זמנה ונסיבותיה של 'עת קץ' ומועדי הגאולה הצפויה שונים במשרא קטרין מאשר ב'דפי גניזה', אבל מצויים שלושה קווי דמיון בולטים: 'עת קץ' – הזמן שמועד הקץ יתגלה בו; טעם העלמת מועד הגאולה עד 'עת קץ'; ביאור 'הנסתרת' והסתמכות על 'העלם הוא' במלה. מכיוון שמשרא קטרין נכתב בשנת רס"ח ביוון, קודם בואו של ר' אברהם הלוי לירושלים, איני רואה מקום לשער שבנידון זה הושפע מבעל 'דפי גניזה'. אך נראה לי, שההקבלות יסודן ברקע משותף, בפרשנות משיחית של חכמי ספרד ברור הגירוש.

217 עיין לעיל, א, עמ' 73.

להיות או [מ]שוח' (א1), ובחישוב על-פי דניאל ז' כה נקבע בהמשך, שהתחלת הגאולה תתרחש שש שנים מיום חתימת הפקודה על גירוש ספרד, 'ואח"כ נתקיים ת"ל כי בחדש אדר ראשון [רנ"ח] יצאנו ממלכות פורטוגאל שהיתה בתו מזה המלך [פרדינאנד] מולכת בה' (ב1). לפי הודעה זו נתפס גירוש ספרד מבחינה אסכאטולוגית כתחנת-ביניים מנצוצי הקץ בכיבוש קושטא לבקיעת אורו של משיח בשחרור מקדשי-השם בליסבון. (ב) בלשון הכתוב (דניאל יב יא): 'ומעת הוסר התמיד ולתת שקוץ ש"מם ימים אלף מאתים ותשעים' כלולה 'בשורת גאולתנו' בזמן הזה, מיום שהמלך פורטוגאל עשה הגזירה בבתי לוי אישטאוש לנ"ו ולבנינ"ו עד עולול, שהוסר התמיד (ותורה?) בישראל, עד מניין אלף מאתים ותשעים ימים עתיד להיות השקוץ מהע"ז מציון וסיני שומם וג"כ מרומה ב"ה' (א5). פירושו של דבר, שדניאל התנבא כי 'הסרת התמיד' בשמד ליסבון בשנת רנ"ח תשמש יסוד לחורבן מבצרי הנצרות בשנת רס"א. (ג) בכיאר הכתוב (תהלים ב ח): 'שאל ממני ואתנה גוים נחלתך ואחזתך אפסי ארץ', הנדרש על משיח בן דויד, נאמר (ב6): 'בוה רמו לנו כי הגאולה? הראשונה שעתידי..... לעשות ב"ה עתיד להיות באפסי ארץ שהוא פורטוגאל, הש"י? ממנה אותנו הוציא'.

במשפט אחד רמוזה בשורת גאולה היפותטית לשנת רנ"ז, על-פי הפסוק (שיר השירים ב יב): 'עת הזמיר הגיע'. א6: 'מכאן הוצאתי לקיחת הבנים במניין ה' אלפים זמיר, כי אם היה תשובה הזמיר זה כמו רנה, ואם לא – הראו לי לקיחת הבנים'. עצם האפשרות כי רינת פעמי המשיח תישמע בשנת רנ"ז, שבוודאי נצפתה בתחילת השנה ההיא או בסוף שנת רנ"ז, סותרת את היסוד הראשי של המערכה האסכאטולוגית ב'דפי גניזה': גילוי המלאך מיכאל בשנת רנ"ד על השמר והפדות בשנת רנ"ח. אך אין מקשין על חוסר עקביות בחישובי קצים ובחזיונות משיחיים. בסבכי המועדים הצצים ברוח המחשבים והחזוים מזומן להם מפלט בכל עת בסיסמת חז"ל הירועה: 'זכו – אחישנה, לא זכו – בעתה'²¹⁸. אכן, גם חישוב 'עת הזמיר' שנהפך מרינה לאבל לא היה לריק, אלא נדחה לשנת רס"ב, כאמור שם בהמשך: 'ועתה ג"כ במניין הזמיר רס"ב... יהיה רנה על אבירת ע"ז שלהם ומלכיהם....'.

עקב העברת הציר המרכזי של המערכה האסכאטולוגית בסוף המאה הט"ו מספרד לפורטוגאל נוצרה ב'דפי גניזה' תפיסה בלתי-מצויה ומתמיהה של התחלת הגאולה ומהלכה. יהדות פורטוגאל, בניגוד ליהדות ספרד, היתה גוש ציבורי קטן מבחינה כמותית ואיכותית, וגם בצירוף גולי ספרד שנקלטו בתוכה בשנותיה האחרונות לא נעשתה חטיבה בעלת מעמד בולט ומיוחד בכלל תפוצות הגולה. אכן, חיסולה בשמדות המוניים אכזריים, בפקודת המלך ובפעולת השלטונות, שאפילו בגלי ההמרות הכפויות בשנות קנ"א-קע"ב לא היו כדוגמתם, ושנחשבו לאסונות איומים לאין-ערוך מהריגות ומגירושים, עשוי לשמש צידוק לראיית גזירות פורטוגאל כחבלי משיח מובהקים ומכריעים יותר מגזירות ספרד. אך מה פשר הדבר, ששחרורה של קבוצת מקדשי-השם ושילוחה לצפון-אפריקה מתוארים כפעמי משיח, ומועד השחרור מוצג כ'סוף כל המניינים מהגליות'? גם

218 שימוש מפורש בסיסמה זו נמצא ב'דפי גניזה' (א5) בנוגע לזמן שנועד לכיבוש קושטא. ראה המובאה להלן, לפני הערה 256.

לפי הידיעות החדשות שב'דפי גניזה' כללה קבוצת המשוחררים עשרות נפשות בלבד, ואף אם נצרף אליהם 'כל משהיו גנוזים בבתים שלא נשתמדו וג"כ שלא היו גנוזים ולא נשתמדו' (א3)²¹⁹, נגיע לכל היותר למאות ניצולי השמד, שאינם אלא קומץ זעיר בהשוואה למאות האלפים שיצאו מספרד ללא המרה. תופעה זו, שמיעוט קטן בעם רואה עצמו בהתגלמותה או כנציגה של כנסת ישראל ומייחס לגורלו משמעות כללייהדותית, עשויה להלוך כת או תנועה משיחית בעלת השקפות ומגמות מיוחדות²²⁰. אולם אנשי הקבוצה שנכלאו יחד אחרי השמד בליסבון נתלקטו באקראי ולא היו שייכים לחבורה מלוכדת.

סבורני שאפשר למצוא אחיזה ליישובה של תמיהה זו בהערכתו העצמית של בעל 'דפי גניזה'. בכמה מקומות ניכר בבירור, שמעבר לצפיית עתידות והפצת בשורות אסכטולוגיות ייחס לעצמו ייעוד אישי בתהליכי הגאולה ויכולת לפעול ולחולל נפלאות להחשתה. לאחר ההכרזה, שבאשמת מעלליו המרושעים עתיד המלך מנואל להתייטר במחלה ולמות 'בחלחלה גדולה', נאמר (א2): 'כי על ההוא סבה אמרו לי בסימן [תהלים צד יב-יג] אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתאורתר] תלמדנו להשקוט לו מימי רע עד יכרה לרשע שחת... שרמזו לי ג"כ [שם, סח כד] למען תמחץ רגלך בדם לשון כלבך מאויבים [מנהו]...'²²¹. בפסוקים אלו, שנלחשו באוזניו ממרומים, רמז כי מחלתו ומותו של המלך הרשע יתרחשו בזכות סבלו האישי במלכותו, וזכותו תפעל גם בהבסת שאר האויבים, מלכי אדום. בהמשך מנויים שם כמה מאורעות משיחיים צפויים, ובכללם השבת אנוסי פורטוגאל ליהדות, שבעניינה מודגשת פעולתו בהיותו במאסר כגורם ראשי: 'הוא [מנואל] יזכור ממה שאני שלחתי לו בכתב וכתבו בספר הזכרונות שלו'. בסמיכות רצופה להודעה, שהמלך שחרר את מקרשייהשם מתוך הכרת טובה 'על סבת הבשורות מלכותו שאני אמרתי לו... כשראה קיום דברי ת"ל... ושלחו אותי ולכל חברי לחירות, ומשם ואילך לכל ישראל ב"ה' (א3)²²², מובא חלומו של החווה על שולחן פגום שעליו להתקין בו את הרגל הרביעית החסרה, שפשרו: תפקיד החולם לתקן את הפגם שהוטל בעולם עקב גזירות השמד בפורטוגאל²²³. ייעודו האישי בא לידי ביטוי ברור גם בתיאור פעולתו בשנת רס"א. תכלית מסעו לירושלים היתה הגשמת הבשורה בחלומו של נבוכדנצר (דניאל ב לד) על הכאת ה'אבן די לא בידין' ברגלי הצלם, 'ואבן זאת היא עתיד להיות עתה ב"ה עליהם [על עמלק ועשו], על מה שהיה על סבת ששמי רגלי להלוך בדרך ירושלם לבשר לציון מלך אלהיך' (א5). המאורע שנועד להתרחש עקב מסעו היה חורבן הכנסיות המרכזיות, ומחמת עיכוב שחל ביציאתו לדרך נדחה למשך מאה ימים²²⁴. הווי אומר: בשורותיו התעמולתיות היוו גורמים פעילים בהחשת הגאולה. ייתכן שמשום שראה את עצמו מעין שותפם

219 עיין לעיל, א, עמ' 77-79.

220 דוגמאות בולטות לעמדה כיתחית כזו נתונות בכת ים המלה. בנצרות היהודית הקדומה ובתנועה השבתאית אחרי המרת שבתי צבי.

221 עיין לעיל, א, עמ' 101-102.

222 עיין לעיל, א, עמ' 77, 79-80.

223 עיין לעיל, א, עמ' 100.

224 עיין לעיל, סמוך להערות 178-179, 180.

של המשיחים ייחס חשיבות אסכאטולוגית מופלגת לשחרור האסירים מקרשיהשם, שנעשה בזכות בשורותיו למלך מנואל.

חישובי קצים ושלבי הגאולה

בתקופת הגזירות לפני הגירוש, בשנים קנ"א-רנ"ב, ובייחוד מזמן כיבוש קושטא בשנת רי"ג, רווחו בספרד חישובי קצים, שהיו מלווים חיווי מאורעות אסכאטולוגיים צפויים והתוויית שלבי הגאולה. טיפוחן ופיתוחן של התקוות המשיחיות, בקביעת מועדי הקץ ובציור תהליכים אפוקאליפטיים לטווח קצר, גברו אחרי הגירוש והתמקדו מסביב לשנת ר"ס (1500), דהיינו בסוף העשור הראשון לגירוש ספרד ובשנים תכופות לגירוש פורטוגאל. בציפייה לביאת הגואל בשנת ר"ס היתה כרוכה התעוררות משיחית עזה בקרב האנוסים בספרד ובחוגי יהודים בתפוצות, שהפעילה גם תסיסות ציבוריות. על התסיסות במחנה האנוסים, שהתחילו בשנת 1499 בחזיונות נבואיים על ביאת המשיח בשנת 1500 והתפשטו בהיקף רחב, נשתמרו ידיעות מרובות ומפורטות בתיקי האינקוויזיציה²²⁵. בראש התסיסה בציבור היהודי לקראת שנת ר"ס עמד מבשר הגאולה או המועמד למשיחות ממוצא אשכנזי, ר' אשר לעמליין רויטלינגן, תושב מחוז ויניציאה שפעל באיטליה, אבל אין ספק שפעילותו והשפעתו היו קשורות בהלכיהרוח האסכאטולוגיים שנוצרו ונפוצו עקב חורבנה של יהדות ספרד ופורטוגאל²²⁶. תסיסה זו דעכה מהר, ללא המשך ישיר, אבל

225 ראה מראי מקום למחקרי בער, אשכולי וביינארט לעיל, הערה 206. הפעילות המשיחית דוכאה ונעצרה זמן קצר לאחר תום המועד המיוחל, אבל ההתעוררות לא נעלמה כליל, וכעבור שנים נתחדשה ואף הכתה גלים בפומבי בקרב אנוסי פורטוגאל, לרגל מסעו של דוד הראובני לליסבון ושהותו שם בשנת רפ"ו. עיין אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 263-269, 359-367.

226 עיין אשכולי, שם, עמ' 249-250, 307-312; א' קופפר, 'חזיונותיו של ר' אשר ב"ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגן', קבץ על יר, ח [יח] (תשל"ו), עמ' 423-387 [להלן: קופפר, חזיונותיו של ר' אשר]; רודרמן, פאריצול (לעיל, הערה 194), עמ' 137-138. סברתו של קופפר (שם, עמ' 397), שר' אשר לא דיבר בבשורת הגאולה שלו על מועד מסוים, וכל פעולתו היתה קריאה לתשובה וצום להחשת הגאולה, מנוגדת בהחלט לעדויות ברורות וחזותיות. אין שום יסוד לטענתו, שמדברי ר' אשר באגרת משנת רס"ט, כי מוטב היה לו לשתוק משום 'שיאמרו עליו החזון אשר הוא חזוה לימים רבים ולעתים רחוקים הוא נבא', יש להסיק שגם בשנות ר"ס-רס"ב לא קבע שהמשיח יבוא באותו זמן. תופעה שכזו היא, שמחשבי קצים ותועמלנים משיחיים נוהגים והירות לאחר שבשורתם נתבררה, ומערפלים או מרחיקים את מועד הקץ המקווה. למקורות על תעמולתו המשיחית של ר' אשר לעמליין יש לצרף עדות חשובה, אם כי מאוחרת, הנמצאת בספר מגרל דוד לר' מרדכי דאטו, שנתחבר בשנת שט"ו. וזה לשונו (כתב יד אוקספורד 2515, א-158ב): 'הלאטש ז"ל ור' יעקב בן עמנואל, בונט די לאטסן הביא ראיות הרבה להוכיח, כי המחברת ההיא [מחברת שבת] וצדק ברגיסן] תורה שיקום נביא, ושהנביא ההוא יקום באומה הישראלית. ויהי כן שקם בימים ההם איש יהודי מנבא מלבן, ורבים השיב מעון בתשובות וצומות, וזה שמו לעמל"ן אשכנזי, ויהי למשל משיח מפאדובה. ולבי אומר לי כי לא דבר רק הוא, אלא התעוררות א' אלקי מאותם ההתעוררויות אלהיות [בשוליים: שהם מששים לששים] אשר נזכור לפנינו בשם ס"ה [ספר הוהר] בעה"ר. עיין י' יעקבסון, 'תורת הגאולה של ר' מרדכי דאטו', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, תשמ"ב, עמ' 325-326 ובהערה [להלן: יעקבסון, דאטו]. בכינוי 'משיח מפאדובה' יש עניין משתי בחינות: הוא מסייע להכריע את הכף בשאלה אם ר' אשר הופיע כנביא ומבשר בלבד או ייחס לעצמו משיחות (ראה אשכולי, שם, עמ' 249); במקורות הידועים נזכרות ויניציאה ואיסטריאה כתחומי פעולתו העיקריים, והציון 'מפאדובה' מורה, כנראה, שהיה איש פאדובה לפני פעילותו המשיחית.

המתח המשיחי לא חלף, ובשנות ר"ע-ר"פ בא לידי גילוי בעוצמה רבה בתעמולתם האפוקליפטית של ר' אברהם בן אליעזר הלוי ובני חבורתו²²⁷. בד בבד עם הניסיונות האקטיביסטיים לממש את הקצים המיועדים, גרמו המאורעות ההיסטוריים בגירוש ספרד ופורטוגאל ליצירתן של מערכות אסכטולוגיות במישורים רעיוניים וספרותיים, ללא פעילות מעשית בפומבי, ואף בהן תפסו שנות ר"ס מקום מרכזי בקביעת מועדי הקץ ושלבי הגאולה, בדרושי רמזים וגימטריאות ובתחזיות אסטרולוגיות. בשורת בעלי הגות אפוקליפטית מסוג זה בולטים שני חכמים מפורסמים: ר' יצחק אברבנאל קבע בחיבוריו המשיחיים, שנכתבו בשנים רנ"ו-רנ"ח, כי התחלת הגאולה תתרחש בשנת רס"ג²²⁸; ר' אברהם זכות כתב במאמר אסכטולוגי משנת רנ"ח או רנ"ט, שצמיחת 'קרן מלכות בית דוד' תתרחש בשנת רס"ד²²⁹.

כדיונים על התקופה שקדמה לגירושים כבר ראינו, שב'דפי גניזה' מצויים חישובים אסכטולוגיים רבים, בררך כלל על-פי גימטריאות, ובצדם צפיית עתידות ללא שיטת חישובים. בנוגע לספר ציינתי דרושי כתובים לגילוי סימני גאולה במאורעות שונים, החל בהמלכת פרדיננד ואיזבלה בשנת 1475 וכלה בגירוש בשנת רנ"ב²³⁰. חישובי קץ ממש העליתי לגבי שלוש שנים בעידן גזירות פורטוגאל: שנת רנ"ד – 'עת קץ', הזמן שבו ניתנה רשות לגלות את מועד הקץ; שנת רנ"ו – אפשרות התחלת הגאולה, אילו יהודי פורטוגאל היו חוזרים בתשובה; שנת רנ"ח – התחלת הגאולה בפועל, בשחרור מקדשי-השם בליסבון²³¹. לגבי כל אחת מחמש השנים שלאחר שנת רנ"ח, דהיינו רנ"ט-רס"ג, מצויים ב'דפי גניזה' חישובים אסכטולוגיים, לפעמים בנפרד ולפעמים בהסמכת שנתיים או שלוש שנים זו לזו. פעם רמוזה שנת רס"ח, והיא המועד האסכטולוגי האחרון בדפים שבדיננו. הבה נראה, לפי סדר השנים, כיצד נערכו החישובים, ומה הם המאורעות ההווים והצפויים הכרוכים בהם.

שנת רנ"ט – 4ב: 'לומצאתי' זמן המלחמה שעתיד להתחיל לעשות המלך טורקו עם אדום בשנת והי' כל"א הי' [עובדיה א טז], צ"ט בגמ' [1499], כי בההוא שנה נלקח ליפנטו, ועל סבתו עתיד להיות לוקח עד בוצרה ב"ה בידו'. במשפט זה הכוונה למלחמת הסולטאן באיאזיד השני, בנו

227 עיין ג' שלום, 'המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית ספר, ב (תרפ"ה), עמ' 130-138 [להלן: שלום, ר' אברהם הלוי]; הנ"ל, חקירות חדשות (לעיל, הערה 197), עמ' 447-448; אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 314-335. עדותו של ר' אברהם פאריצול, שדרשנים רבים הפיצו בקהילות איטליה בשורת הגאולה לקראת שנת רע"ב, מוכיחה כי זמן קצר אחרי הפסקת תעמולתו המשיחית האינטנסיבית של ר' אשר לעמליין נעותררה, כנראה בעקבותיו, תסיסה חדשה בקביעת מועד קרוב. עיין להלן, הערה 294.

228 עיין בער, התנועה המשיחית (לעיל, הערה 205), עמ' עא-עז; B. Netanyahu, Don Isaac Abravanel, *Statesman and Philosopher*, Philadelphia 1953, pp. 216-220 [להלן: נתניהו, אברבנאל].

229 עיין מ' בית-אריה ומ' אירל, 'מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות', קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 174-182 (מבוא), 184-188 (דברי זכות), שם, עמ' 182, מובאים חישובי הקץ לשנים רס"ד ורס"ה במקורות אחרים, וב'נספח' (עמ' 191-194) נדפס "מאמר חוזה" על חישוב הקץ לשנת רס"ד, מתוך ספר חי העולמים לר' יוחנן אלימאנו הנמצא בכתב-יד. על חישוב הקץ לשנת רס"ד במאמר שנפץ בשם הוזהר, הנזכר שם (עמ' 182), ועל חישובים במאמרים מסוגו או דומים לו, אדון במפורט בסעיף הבא.

230 עיין לעיל, סמוך להערה 210.

231 עיין לעיל, סמוך להערות 213-218.

ויוורשו של מחמד השני כובש קושטא, נגד רפובליקת ויניציאה. התגרותו של באיאזיד בוויניציאה התחילה בשנת 1491; בשנת 1496 כבשו התורכים את מונטנגרו, שטח-חסות של הרפובליקה האיטלקית; בשנת 1499 פרצה מלחמה ממש, ובאותה שנה (28.8.1499) זכו התורכים לניצחון גדול בכיבוש ליפאנטו, בסיס חשוב של הצי הוויניציאני ביוון²³². ב'דפי גניזה' הוסמך ניצחון תורכי זה לכיבוש קושטא, המתואר במשפט קודם כהתחלת הנקמה בארם, תוך הבעת התקווה שבהמשך המלחמה ישתלט הסולטאן גם על רומי (בוצרה). ניצחונות התורכים, שנמשכו אחרי כיבוש ליפאנטו, ובמהלכם התקרבו הכובשים לשערי ויניציאה ואיימו להסתער עליה, עוררו חרדה רבה בעולם הנוצרי והאפיפיור ניסה לארגן מסע צלב נגד המעצמה המוסלמית. אמנם המלחמה נסתיימה בסוף שנת 1502 בברית שלום, אבל בשנת 1501 (רס"א), שבה נכתבו 'דפי גניזה', הגיעו התורכים לשיא הצלחתם²³³. לפיכך מובן, שהאפוקליפטיקן היהודי ציפה/שהסולטאן יהיה 'לוקח ער בוצרה ב"ה בידו', וצפה בחזונו את התמוטטותה של מלכות ארם בשנים ר"ס-רס"ג.

החוקרים ציינו באופן כללי, שהצלחות התורכים במלחמתם בוויניציאה שימשו רקע היסטורי לציפיות ולתסיסות המשיחיות לקראת שנות ר"ס²³⁴. הצהרתו של בעל 'דפי גניזה', שכיבוש ליפאנטו בשנת 1499 היווה מפנה חשוב בעלילה המשיחית האפוקליפטית, נותן בידנו מפתח להבנה מדויקת של טיב הקשרים בין המאורעות ההיסטוריים לבין התחזיות האסכאטולוגיות על סף המאה ה"ו. הבשורות הנבואיות בחוגי האגוסים בספרד על ביאת המשיח בשנת 1500 הושמעו לראשונה בשנת 1499²³⁵, וגם לפי הידיעות על ר' אשר לעמליין נראה כי בשנת רנ"ט הכריז על ביאת הגואל בשנת ר"ס²³⁶. מסתבר שההתעוררות בספרד היתה תגובה ספונטאנית ליריעה על כיבוש ליפאנטו, שהחרידה שם את השלטונות ואת דעת הקהל, והוא הדין בתעמולתו של ר' אשר לעמליין, שהופעתו ומרכז פעילותו היו במחוז ויניציאה, מטרתה הראשית של ההתקפה התורכית²³⁷.

232 E. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge 1975, עין pp. 75-76. במקורות היסטוריוגרפיים עבריים מתוארת מלחמת תורכיה-ויניציאה במפורט, בהבלטת כיבוש ליפאנטו, אבל ללא שום נעימה אסכאטולוגית. עיין יוסף הכהן, דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר, אמשטרדם תצ"ג (דפוס ראשון: [סביוניה] שי"ד), חלק א, נב ע"א-נג ע"ב; קפשאלי (לעיל, הערה 182), א, עמ' 241-252.

233 עיין Shaw, שם.

234 עיין בער, התנועה המשיחית (לעיל, הערה 205), עמ' ע; אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 250; נתניהו, אברבנאל (לעיל, הערה 228), עמ' 78-79, 234-238.

235 ראה מאמרי ביינארט (לעיל, הערה 206).

236 כך יוצא בבירור מנוסח הידיעה בצמח דוד לר' דוד גאנז, חלק א, מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 137, ש'רבי לעמלן היה מבשר על ביאת משיח בשנת ר"ס, וסבו של המתבר 'הרס ונתן תנור המיוחד למצות', מתוך אמונה 'של שנה הבאה יאפה מצות בארץ הקדושה'. הווי אומר: הבשורה הושמעה בשנה שלפני שנת ר"ס.

237 כמה עדויות מוכיחות, שבשנת רס"ב נמשכה עדיין פעילותו המשיחית של ר' אשר לעמליין. עיין אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 308, 311; קופפר, חזיונותיו של ר' אשר (לעיל, הערה 226), עמ' 423. מסתבר שהפסקת התסיסה נגרמה עקב סיום המלחמה בין תורכיה לוויניציאה בחתימת חוזה שלום ביניהן באמצע דצמבר 1502, דהיינו בתחילת שנת רס"ג. יש לציין, כי גם אחרי סיום המלחמה החזיק ר' אברהם הלוי בתקווה, שהתורכים ישלימו את יעודם האסכאטולוגי, יכבשו את רומי ויחריבו אותה. משרא קטרין, [ד]

שנות ר"ס-רס"א – א': ...שנא' [תהלים קי ז] מנחל בדרך ישתה על כן יר"ם רא"ש, רמז לנו שנת יר"ם [ר"ס] וגבולתו] יום אחרון אדר שני בשנת רא"ש [501-1501] למניין אדר, כי עליו

ע"ב: 'והיה ירשה שעיר אויביו [במדבר כד יח], רמז על רומי וכל ארץ איטליה כי יבואו עליה' אויביה' התוגרמים ויירשו את ארצם, ומשם ואילך וישראל עושה חיל, וכתוב [שם, פסוק יט] וירד מיעקב וכו', כי יבא אחד מבית יעקב שר וגדול [כנראה משיח בן יוסף] והאביד השרידים מעיר רומי, אותם שנמלטו מחורבו של המלך הגדול התוגרמי, יחיהו השם וינשאו וימהר יחיהו מעשהו. 'המלך הגדול התוגרמי' הוא בלי ספק באיזיד השני, שעדיין משל בתורכיה בשנת רס"ח, זמן כתיבת משרא קטרי, והאיחולים מכוונים לזרז את הסולטאן, שיחדש את המלחמה נגד מלכות אדרם שבאיטליה. ועיין בךששון, גלות וגאולה (לעיל), הערה 53.

מתוך הערצת מחמד השני, כובש קושטא, ייחסו לו האנוסים בספר תפקידים אסכטולוגיים מובהקים, ואפילו נפוצה ביניהם האמונה, שהסולטאן נועד להיות גואל ישראל, כפי שנמסר בחקירת האינקוויזיציה בשם אחד הנאשמים: 'אתם אינכם יודעים מי הוא התוגר... שהאיש הזה נקרא מחריב הדת הנוצרית ומגין על הדת היהודית, הוא הוא המשיח המיועד בדת היהודית'. דברים אלה מובאים במאמרו של בער, התנועה המשיחית (לעיל, הערה 205), עמ' סד. ועיין שם, עמ' סג-סה, עז. ובספרו תולדות (לעיל, הערה 204), עמ' 421-422. אשכולי התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 296-299, הביא קטעים נוספים בתרגום עברי מדברי אנוסים בנוגע לאמונה במשיחותו של התוגר, הנמצאים בעדויות המכונסות בספרו של בער, תעודות (לעיל, הערה 206), כרך ב. לענייננו חשובים מאוד רמזי ר' יצחק אברבנאל על מעמדו של 'מלך' ישמעאל' במהלך הגאולה המשיחית. כוונתי לרמזים באחד מאופני הביאור של הדרוש המתמיה בפרקי דרבי אליעזר, פרק כה, על המלה 'עליו' בפרשת ברית בין הכתרים (בראשית טו יב): 'והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליה': 'עליו' – אלו בני ישמעאל שעליהם בן דוד יצמה, שנאמר [תהלים קלב יח] אויביו אלביש בושת ועליו יציץ נור, וזה לשונו של אברבנאל [ישועות משיחו, קניגסברג תרכ"א, חלק א, טו ע"א]: 'גם כי באולי יתגלה [המשיח] ראשונה בארץ הישמעאלים, ומפני כבודו כנה אותם בשםם ואמר שעליהם בן דוד יצמה, ומי יודע אם מלך ישמעאל יקח דת ישראל והוא יעורר תשועת ישראל והי' למשיח כמו ענין מלך, ועליו נאמר פרי ברכה בישמעאל שעליו יצמה'. המלים 'כמו ענין מלך' מוקשות, ושני חוקרים (נתניהו, אברבנאל ולעיל, הערה 228), עמ' 321, הערה 161: א' שמואלי, דון יצחק אברבנאל וגירוש ספרד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 144-145) הקלו על עצמם את המלאכה, ובהבאת המשפט הנ"ל בהחסרת המלים הבלתי מובנות הורו בפשטות, שאברבנאל הביע כאן ציפיה כי 'מלך ישמעאל' המתיהד יוכה להיות המשיח המקווה, בדומה לאמונה המובאת בשם אנוסים. ברור שוהי הבנה מוטעית, כי הצבת 'מלך ישמעאל' במעלת משיח ישראל, הן בן דוד הן בן יוסף, אינה הולמת בשום פנים את השקפות אברבנאל. לשון המשפט מורה, שנפל בו שיבוש, לדעת יש להשלים: 'כמו ענין מלך' [פרס], דהיינו כורש שנקרא 'משיח' (ישעיה מה א) והכוונה למה שנאמר באותו ספר במקום אחר (חלק ב, עיון א, פרק ה, לה ע"א), שמשום שמלך פרס החריב את בבל ועתיד להחריב את רומי, 'לקרא כורש מלך פרס משיח אלקי יעקב, להיותו נוקם את נקמותי'. באותו מקום נאמר בסמוך, בהתאם לזיהוי תורכיה עם פרס השגור בכתבי אברבנאל, כי 'בני פרס' המיועדים להחריב את רומי 'הם הטורקאש המושלים עתה בכל ארץ יון ויכבשו משם ארץ איטאליה ויבואו על רומי ותפול [כיד] פרס'. הווי אומר: בזמן כתיבת ישועות משיחו, שנשלם בטבת רנ"ח (דצמבר 1497), שנה וחצי בערך לפני פרוץ מלחמת תורכיה-ויניציאה, כבר צפה אברבנאל מראש שתתלקח מלחמה עזה בין שתי המעצמות המסוכסכות וציפה שתסתים בכיבוש איטליה כולה ובחורבן רומי. מכאן שבתקוותו המופלגת כי 'מלך ישמעאל' יקח דת ישראל והוא יעורר תשועת ישראל והי' למשיח', בדומה לכורש, ובנוסף שונה בהמשך: 'שהמלך ישמעאל יקבל דת מלך המשיח', לא התכוון לשלש מוסלמי סתם, אלא הציב לנגד עיניו את דמותו המציאותית של באיזיד השני, שכוחו ואיבתו לנוצרים היו ידועים לו, ותלה בו יעורר משיח מובהק. פירושו של דבר, כי הסכסוך בין תורכיה לוויניציאה, שבעל 'דפי גניזה' הצהיר על משמעותו האסכטולוגית עקב כיבוש ליפאנטו, שימש קורם לכן אבדיפינה למערכת תחזיות משיחיות בהתבוננותו ההיסטוריוסופית של אברבנאל. גם בביאורו של אברבנאל, שנבואת זכריה על חורבנה של צור תתקיים בחורבנה של ויניציאה, משתקפת התבוננותו בסכסוך בין תורכיה לוויניציאה. עיין: משמיע ישועה, אמשטרדם ת"ד, עא ע"ד; פירוש זכריה ט ב. ועיין נתניהו, אברבנאל (לעיל, הערה 228), עמ' 233, ועמ' 322 הערה 148.

אמ' [שם, פסוק א] עד אשית אויביך הדרום לרגליך וכו'. בהמשך מתברר, כי המאורע האפוקליפטי הרמוז בגימטריאות אלו מכוון לחורבן הכנסיות בירושלים, בסיני וברומא, שנועד להתרחש בשנת ר"ס ונדרחה לשנת רס"א²³⁸.

שנת ר"ס, רס"ג – דרושי גימטריאות ורמזים על שתי שנים אלו, על-פי שינויים קלים בשני מזמורים זהים ביסודם (תהלים יד רנג), בהוספת שתי גימטריאות על שנת רס"ג בלבד על-פי כתובים אחרים, נמצאים בפיסקה אחת. 5א-5ב:

באחד אמ' [תהלים יד ג] הכל ס"ר יחדו נאלחו וכו', ואמ' [שם, פסוק ז] מי יתן מציון ישועות ישראל וכו', ובשני אמ' [שם, נג ד] כלו ס"ג יחדו נאלחו וכו', ואומ' [שם, פסוק ז] מי יתן מציון ישועות [ישראל] וכו'... ואותי אמרו לי ליל כי בסימן ס"ר [ר"ס] יסיר הש"י הע"ז שהוא שעטנז... ועל זה נאמ' בראשון ישועות ישראל ר"ל ישועה זאת על הע"ז, והשני אמ' כלו ס"ג בסימן הנחתנו ב"ה[?], שנא' [במדבר י לז] ובנח"ה וב' מהשמוש נח"ה העצם כמניין ס"ג [רס"ג], שנת אבידת [אדום] בשלימות ב"ה, כי כן רמו לנו ישועות ר"ל על האומה ועל המדינה, כי כן מצאתי שהש"י רמו לנו מניין ס"ג [לרע[?] אליהם בשני גי"ם בבטנך [בראשית כה כג] בגמ' ס"ג, כאן רמו לנו צרות גדולות ג"כ על ישראל וג"כ על ידינו תחלת המלחמות על [אדום] ב"ה.

בהסרת העבודה זרה הכוונה לחורבן הכנסיות, שנועד לשנת ר"ס. בשנת רס"ג גם עמי אדום והשלטונות המדיניים ייהרסו ותגיע מנוחה לישראל. ב'התחלת המלחמות' הכוונה בוודאי להתחלת מלחמת התורכים בוויניציאה בשנת 1499, שידי התורכים היו בה על העליונה בשנת רס"א²³⁹. ביאור הרמוז האחרון: התרוצצות הבנים בכטנה של רבקה מורה גם על מצוקת יעקב-ישראל, אבל משמעה העיקרי של הגימטריה הוא הכנעת עשראדום בשנת רס"ג, כאמור בסוף הפסוק: 'ורב יעבד צעיר'.

שנת רס"ג – 4א: 'ועוד כי בסוף ה' שנים אח"כ [אחרי שנת רנ"ח] יהיה גלוי משיח ותחלת בניין בית המקדש וירושלם ואולי תחיית המתים'. כאן מתברר, שעם תמוטתה המדינית של מלכות אדום יתחילו להתרחש המאורעות הראשיים בתקומת ישראל. 'גלוי משיח' משמעו התגלותו של משיח בן דויד, שפן משיח בן יוסף עתיד להופיע ולפעול בשנת רס"ב, כפי שנראה בסמוך. שנות רס"א-רס"ב – בנוגע לשנתיים אלו שבין ר"ס לרס"ג, שבראשונה שבהן עסק המחבר בכתובת חיבורו התעמולתי, נשתמרו בדפים ידיעות מרובות, ובהתייחסות אליהן רואים אנו גילויים מופלאים ביותר של הרחף המשיחי האקוטי. 6א:

ועתה מן הראוי כי בתוך שנה זאת יהיודים לא להיות עוד באו[מות] כל מלכות אדום, שנא' [שיר השירים ב יז] עד יפוז היו"ם [ס"א-רס"א] ר"ל לשנה זאת, לפי כי ב"ה כאן יאבדו

238 עיין לעיל, סמוך להערות 178-179.

239 עיין לעיל, סמוך להערות 232-237.

הצללים שלהם ר"ל הע"ז שלהם והמלכים שלהם שנא' [שם שם] ונסו הצללים, לפיכך [שם שם] ס"ב [רס"ב] דמה לך דודי לצבי או לעופר האילים על הרי בתר, ר"ל בארץ ישראל שנא' [בראשית טו י] ואת הצפור לא בתר, כי ראוי להלוד לארץ ישראל למקום בין ה[ב]ת[ו]רים, לפי כי מאחר שיראו אדום הע"ז שלהם רע גדול [משמ]ים [ומז]ות גדולין המלכים וישמעו גילוי משיח ב"ה עתידין להביא בצרה גדולה לכל [ישראל]... כמו שהראו לי על סימן [בראשית מט י] ומחוקק מבין רגליו עד כי יבא משיח בן יוסף שהוא שילה ולו יקחת עמים²⁴⁰, כי כאן ג"כ רמז לנו שלמה המלך ע"ה בסימן שנתנו לי [שיר השירים ב יב] עת הזמיר הגיע... במניין הזמיר רס"ב, כמו שרמזו ס"ב, ראוי ללא היות עוד ישראל בארץ אדום, כי אם יהיה חלירות ב"ה יהיה רנה על אבירת ע"ז שלהם ומלכיהם אם יוצאים מתוכם, ואם לא יוצאים מתוכם מזומנים...²⁴¹.

שני המאורעות המיועדים לשנת רס"א, חורבן הכנסיות ('אבירת ע"ז') ומיתת מלכי אדום, כבר נודעו לנו קודם²⁴². לעומת זה בכל הלשונות שהבאתי עד כאן לא מדובר על משיח בן יוסף ועל זמן בוואי²⁴³. חידוש גמור, הנמצא ברפים שבידינו בפסקה זו בלבד, נתון בקריאה הנמרצת לכל היהודים תושבי המדינות הנוצריות לעלות תיכף ומיד לארץ ישראל. כמובן, ההצהרה על יציאת אדום וכינוס המונים בארץ ישראל בהחלטתם הרצונית העצמית של יהודי הגולה, ללא נסים ונפלאות בכוחו של משיח או בפעולה אלוהית על-טבעית, היא הצבת משימה דמיונית בלי שום אחיזה במציאות. אולם דווקא בחינה זו בתעמולתו האסכטולוגית של בעל 'דפי גניזה' משמשת עדות מובהקת לעוצמתה הרבה של המשיחיות האפוקאליפטית האקוטית, שפעמה בקרבן ושאף לממש אותה בפעילותו²⁴⁴.

240 בדרושים המשיחיים הידועים נדרש 'שילה' על משיח בן דוד או על משיח סתם. כנראה בעל 'דפי גניזה' חידש מרעו הסבת 'שילה' על משיח בן יוסף, אבל ייתכן שהיתה לנגד עיניו הרמיזה החרגה על משיח בן יוסף בילקוט שמעוני, תהלים, סי' תרכא. עיין: A. Posnanski, *Schiloh, Ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre*, Leipzig 1904. באוסף המקורות כנספח לספר, עמ' XV, מובא לשון ילקוט שמעוני. ועיין שם בפנים, עמ' 124.

241 ההמשך הישיר, בראש 36, אינו קריא כלל, ורוב השורות במחצית הראשונה של העמוד מרוסקות כל-כך שקשה להשלים בהן את החסר. אך ברור כי תכופ למלה 'מזומנים' בא עניין הפורענויות הצפויות ליהודים, שלא יצאו מארצות אדום לארץ ישראל בשנים רס"א-רס"ב.

242 עיין לעיל, סמוך להערות 177-179, 185-186, 238.

243 לפי הסמיכות המקומית והעניינית נראה, ש'גילוי משיח' הנזכר כאן קודם הדיבור המפורש על משיח בן יוסף מכון אליו. אולם גם בראש המאורעות המיועדים להתרחש בשנת רס"ג, שדנתי בהם קודם בסמוך, מובא 'גילוי משיח' (4א), ושם השנה מחייבת לייחס אותו למשיח בן דוד, כפי שבאירתי. וצריך עיון.

244 גילוי כזה של משיחיות אקוטית הוא תופעה מיוחדת במינה, בפעילותו של ר' אברהם הלוי, האפוקאליפטיקן הלוט ביותר סמוך לגירוש ספרד ופורטוגאל, שהוא ובני חברותו ניסו בלי הרף לדחוק את הקץ/בהפצת בשורות מתסיסות על הגאולה הקרובה, הגיעה התעמולה המשיחית לשיאה בפנייה לראשי הקהילות, שיעשו מאמצים תקיפים לעורר תנועת תשובה המונית לשם הצלה מחבלי משיח, אבל לא העלה על דעתו לדרוש יציאת אדום לקראת מועדיו האסכטולוגיים. עיין שלום, ר' אברהם הלוי (לעיל), הערה 227, עמ' 134-135; אשכולי, התנועות (לעיל), הערה 197, עמ' 328-330. הפסקה שהתייחסתי אליה, שפורסמה במאמרו של שלום כחלק מ'אגרת סוד הגאולה' משנת רע"ט, היא סיומה של אגרת תעמולה

בפיסקה המקוטעת שבסוף הרפים, בקשר להסכת ההוראה לאברהם בברית בין הבתרים על המלכויות שבדניאל²⁴⁵, מדובר על הופעת שני המשיחים בשנים רס"א-רס"ב. 6:

ותור זה משיח בן יוסף שנא' [דברים לג יז] בכור [שורון] הרר לו תרגום שור [תורא]... ובהכרח בשנת הזמ"ר רס"ב קול משיח בן יוסף נשמע בארצנו...²⁴⁶. [על משיח בן דוד אמ' [שיר השירים ה ב; ו ט] יונתי [תמנתי]²⁴⁷, שנא' [תהלים נו א] [למנצח] על יונת אלם רחוקים לדוד [מכתם]... שנא' ג"כ [שם, נה ז] מי יתן לי אבר כיונה, ובוזה רמו [לנו] אח"כ... שנא' [שם, ב ז] אספרה אל חק [י] [אמר] אלי בני אתה אני היום ילדתיך... הנה שיהיה חי וקיים [ה]משיח מדוד ב"ה ויצא לשלום... עתה יצא לאויר העולם שנא' היום [ס"א-רס"א] ילדתיך, ולפיכך [שם, ב ח] [שאל] ממני ואתנה גוים [נחלתך ואחוזתך אפסי ארץ... ולפיכך ייראו כל העולם ממנו כ[מו שנא'] [שם, ב י] ועתה מלכים] השכילו הוסרו שופטי ארץ... בני אתה שהוא מלך המשיח שעתידי למלוך... עתיד להיות רוב גילוי ביום רביעי [בזמן יצירת השמש, ויהיה קודם?] לו ב"ה שנא' [שם, עב יז] [לפני] שמש ינון שמו, וכל העולם יכין[ו]ן²⁴⁸.

משנת רפ"ה, כפי ששלום עצמו קבע במבואו למשרא קטרין, עמ' 36, הערה 125. גם ב'פירוש נבואות הילד' משנת רע"ו, וב'אגרת סוד הגאולה' משנת רע"ט, ניהל תעמולה עזה לחזרה בתשובה, לקראת הפקידה הצפויה בשנת רפ"ד, כדי להימלט מחבלי משיח. עיי' שלום, ר' אברהם הלוי, שם, עמ' 132-134, 136-137. למעשה, חפצו לעורר תנועת תשובה לשם החשת הקץ והצלה מחבלי משיח כבר בא לידי ביטוי בספרו משרא קטרין, שנתחבר בשנת רס"ח. עיי' שם, [ג] ע"א-ע"ב, [יז] ע"ב.

245 הפסוק הנדרש הוא בראשית טו ט: 'ויאמר אליו קחה לי עגלה משלשת ועז משלשת ואיל משלש ותור וגזול', המקורות הראשיים, ורחבים להכללת חזון המלכויות בברית בין הבתרים הם: בראשית רבה, פרשה מד; פרקי דרבי אליעזר, פרק כה. חלקו הראשון של ישועות משיח, הספר השני בטרילוגיה המשיחית של ר' יצחק אברבנאל, מוקדש כולו לאקטואליזאציה של התאמת חזון המלכויות לברית בין הבתרים, בבירור מפורט של המדרש בפרקי דרבי אליעזר. בדבריו (יא ע"א) הוא מסביר גם את הכתוב 'את הצפור לא בתר' כאקט סמלי להנצחת קיומם של ישראל, כנגד מלכויות הגויים העתידות לעבור מן העולם, כאמור ברמזיה בפרקי דרבי אליעזר, ובעקבותיו נקבע במפורש ברש"י לבראשית טו י ובמדרשים פרשניים מאוחרים. זיהוי הציפור שבברית בין הבתרים עם ישראל, בצירוף המדרש בשיר השירים רבה, סוף פרשה ב: 'על הרי בתר, בזכות התנאים שהתנתי עם אברהם אביכם בין הבתרים', שימשו יסוד לנוסח הדרשני של זירוז העלייה לארץ ישראל ב'דפי גניזה'.

246 עליפי שיר השירים ב יב: 'עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו'.

247 דורש 'גזול' בברית בין הבתרים על משיח בן דוד. בראשית רבה מד טו: 'ותור וגזול זו אדום'. פרקי דרבי אליעזר, כה: 'ותור אלו בני ישמעאל, לא נאמר תור זה בלשון תורה אלא בלשון ארמית: תור זה השור... וגזול אלו ישראל שנמשלו כגזול, שנ' [שיר השירים ב יד] יונתי בחגי הסלע וכתוב אחד אומר אחת היא יונתי תמתי'. מדרש לקח טוב, מהדורת ש' בוכר, ווילנה תר"ם, לה ע"א-ע"ב: 'ותור וגזול זו מלכות ישראל, דכתיב יונתי בחגי הסלע'. בפרקי דרבי אליעזר, ובעקבותיו בלקח טוב, המשיח מיוצג בעיט שירר על בתר הפגרים, המסמלים את המלכויות. ועיי' ישועות משיחו לאברבנאל, חלק א, יא ע"א-ע"ב. במקורות שבוודקתי לא מצאתי בשום מקום הסבת תור וגזול על שני המשיחים, ובנראה פירושו זה הוא חידושו של בעל 'דפי גניזה'. אמנם בשיר השירים רבה, פרשה ב, נאמר: 'וקול התור נשמע בארצנו – איהו זה? זה קולו של מלך המשיח... אבל באותו מאמר הכוונה למשיח בן דוד ואין בו שום זיקה לתור שבברית בין הבתרים.

248 זהו סיומם המקוטע של הדפים.

ובכן, משיח בן דוד נולד או עתיד להיוולד ('יצא לאויר העולם') בשנת רס"א, ובשנת רס"ב עתיד היה להתפרסם קיומו של משיח בן יוסף. פשר לידתו של משיח בן דוד אינו מחזורי: האם רוצה לומר שבאותה שנה יצא מרחם אמו ויגדל בדרך הטבע, או שמא יבוא לעולם ממרומים באורח פלא בבחינת 'בני אתה אני היום ילדתיך', ויישאר טמיר ונעלם עד שתגיע שעתו להתגלות ולמלוך? ואולי לידתו הטבעית כפשוטה נתרחה מוזמן ובשנת רס"א נתעצם והתעלה לדרגת משיחות סמויה, ובצדו יקום משיח בן יוסף לפעול ולהכשיר את הקרקע לייסוד מלכות המשיח²⁴⁹? האזכור הקצר של הופעת משיח בן יוסף בשנת רס"ב, בצירוף הציון בפסיקה שדנתי בה קודם, שלפיו פעולת משיח בן יוסף בשנת רס"ב תטיל אימה ותעורר זעם בארצות הנוצרים²⁵⁰, מורה כי 'קול התור' הנדרש כאן משמעו קול תרועה של המצביא במלחמת הקץ, בהתאם למסורות האפוקליפטיות. ואולי יש לדקדק גם במלים 'נשמע בארצנו', כלומר: משיח בן יוסף יערוך את מלחמתו בארץ ישראל. פירושו של דבר, שבעל 'דפי גניזה' יצא לדרך בשנת רס"א כדי לקדם את פני המשיח הלוחם בירושלים. אולם על עצם מלחמות הקץ לא נאמר דבר, והשקפת בעל 'דפי גניזה' על פרשה מרכזית זו במשיחות אפוקליפטיות סתומה וחתומה. הדברים הקטועים על 'מלך המשיח שעתיד למלוך' מעורפלים, וקשה לדעת אם 'רוב גילוייו ביום רביעי' יהיה בראשית התגלותו בשנת רס"ג או בהקמת מלכות בית דוד לאחר זמן, מבחינה עניינית ברור, שבהמשך המלים האחרונות ('וכל העולם יכירו') נמסרה ידיעה על הסכמת אומות העולם לקבל עליהם את הדת היהודית, כאמור קודם (א6): '...עתידין לומר כל העולם [וי'] אחד ושמו אחד'.

249 ר' יצחק אברבנאל דיבר על לידת המשיח בדור גירוש ספרד בכמה מקומות, אבל אופני תיאורה אינם עולים בקנה אחד. אביא לדוגמה ארבעה לשונות. מעייני הישועה, אמשטרדם ת"ז, מעיין יב, שער ב, תמר ז, פח ע"א: 'ואמנם לידת משיח צדקנו אין ספק אצלי שכבר נולד קודם שנתחדש הגרוש הגדול הרג ואבדן גלות ספרד... כי כן נאמר [ישעיה סו ז] בטרם תחיל ילדה וכו', ר"ל בטרם בא חבלי הגאולה לידה ציון או האומה את מלך המשיח... ואולי שהשנה קודם [בשנת רנ"א] נולד אביר הרועים משיח אלהי יעקב'. לפי שנת הלידה המשווערת היה המשיח עתיד להיות בדרך הטבע נער בן שתיים-עשרה בשנת רס"ג, מועד הקץ הראשון והראשי בחישובי אברבנאל. ישועות משיחו, חלק ב, עיון א, פרק ב, כג ע"ב: '...משיח צדקנו יהיה נולד בתוך בני יהודה אשר בגלות רומי בקרב הנוצרים... וענין זה שיוולד או יתגלה מלך המשיח כשיהיו ישראל מגורשים מארצות הרומיים והנוצרים... ושיהיה כאחד מכני הגזרות והשמדות... לשון עתיד מנוגד להצהרה הוודאית במעיני הישועה, שהמשיח נולד קודם הגירוש, אבל נמנע מלקבוע מסמרות בדבר וכתב: 'שיוולד או יתגלה' שם, עיון ג, פרק ג, נא ע"א: '... יברא ה' חדשה בארץ, שהנקבה שהיא האומה שתשה כחה כנקבה יצא ממנה מלך המשיח לא במדרגת ילד קטן כי אם גבר חכם בעוז, כי כבר הוא כמו גבור כי [ו]תגלה באומה פתאום ומיד יתראה גבורתו... שיאמר [הקב"ה] למלך המשיח בהתגלותו באומה: עד עתה היית גולה ומשועבד ונדרף נרף, כיתר אחיו בני ישראל, ועתה שהחזקתי בידך הוי כאלו היום ילדתיך בזאת המעלה ופתאום באתי עליך'. כאן לידת המשיח מתוארת במפורש כהתגלותו, כביאור לשון הכתוב 'בני אתה אני היום ילדתיך', הנדרש גם ב'דפי גניזה'. שם, חלק א, טו ע"א: '...ועליו [על ישמעאל] יציץ נזרו של בן דוד, פירוש בהיותו [מלך ישמעאל] מושל בארץ הקדושה יולד [המשיח] בארצו של ישמעאל', כלומר: התגלות המשיח בארץ ישראל בזמן שהמוסלמים שולטים בה נחשבת כאילו הגואל נולד 'בארצו של ישמעאל'. להקשרו של משפט זה עיין לעיל, הערה 237. השינויים והתמורות במובנה של לידת המשיח ככתבי אברבנאל מגדילים את פסוקי לגבי משמעותה ב'דפי גניזה'.

250 עיין לעיל, סמוך להערה 240.

כנראה גם משפט קצר ללא תאריך מסוים, שיש בו עניין לשלבי הגאולה, שיך לשנים רס"א-רס"ב. 33: 'ועכ"ז? היו הסימנים כי ביני וביני יהיה נולד משיח ב"ה ואכידת רומי ויהי שעבדיא רבים מאחינו עשרת השבטים ב"ה'. לפי העניינים הנזכרים קודם ובהמשך, תחום הזמן 'ביני וביני' הוא בין שנת רנ"ח לשנת רס"ג, וטיב המאורעות הרשומים כאן מורה שהכוונה לשתי השנים שלפני שנת רס"ג. לידת המשיח נקבעה במפורש לשנת רס"א, כפי שנתברר בסמוך. 'אכידת רומי' הולמת את חורבן הכנסיות, ובהן כנסיית האפיפיור ברומא, שמלכתחילה נועד לשנת רס"ג ונדרחה לשנת רס"א²⁵¹. ביאת עשרת השבטים לעזרה, שתפס מקום בולט בתעמולה האסכאטולוגית במאה ה"ט והט"ז, נזכר בדפים ברמזיה זו בלבד. הדעת נותנת, שהמועד המקווה לכיאת האחים הגנוזים הוא שנת רס"ב, זמן הופעתו והתחלת פעולתו של משיח בן יוסף.

שנת רס"ח – 4ב:

וג"כ מצאתי בפסוק [דברים לב לד] הל"א הו"א כמ"ס עמד"י חתו"ם באצרות"י, אלף תנ"ג בגמ' בכל הפסוק חוץ מתיבת ב' באוצרותי מהשמוש... רמז [לנו] מפלת כוסתנטינא בההוא שנה [1453], ומההוא [ושנה] למניין אד"ם [למניין כל"ה עתידין להיות] [בכלליה כל אומת אדום ב"ה, שעתידין לעבור זמן תוך א"ז שנים להיות על ידינו ב"ה לקיום [יחזקאל כה יד] ונתתי נקמתי באדום ביד עמי ישראל, ועל סבתם מאדום עתיד הש"י להביא בדין ורע וכל] השבעים לשונות, שנא' [עובדיה א י] מחמס אחיך יעקב תכסך ביושה ונכרת לעולם וכו' ואח"כ אמ' [שם, פסוק טו] כי קרוב יום יי' על כל הגוים וכו'.

חשוב הקץ לשנת 1508, בהוספת חמישים וחמש שנים לזמן כיבוש קושטא ('כמניין כל"ה'), אחוז בוודאי בלשון הכתוב (ירמיה ל יא): 'כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הפיצותיך שם'²⁵². חשובן שמונה שנים לקיום הנקמה באדום אינו מחוור. לכאורה יש להניח שיסוד המניין הוא שנת 1500, סף המעבר מן המאה ה"ט למאה ה"ט, שלפי הלוח העברי היא שנת רס"א אשר נחשבה למועד חשוב בהתחוללות הפורענויות על אדום. אך נראה לי שאפשרות אחרת הולמת יותר את תכלית החשבון הזה, דהיינו: תחנת המוצא לשמונה שנים היא התחלת המלחמה בין תורכיה לוויניציאה בשנת 1499. אמנם בדרך זו החישוב דחוק, משום שעלינו לומר שגם שנת הראשית (1499) וגם שנת האחרית (1508) לא הובאו בחשבון, אבל בסמיכות רצופה אחרי הקטע הנידון מובא עניין כיבוש ליפאנטו בשנת 1499, ונאמר כי 'על סבתו עתיד להיות לוקח עד בוצרה ב"ה בידו'²⁵³, ומסתבר שמכאן ואילך נמנו שמונה שנים עד כיליונו של אדום. גם בחישוב זה השתמש המחבר בגימטריה ('תוך א"ז שנים'), ואין ספק בעיני שרמזו לכתוב (שמות טו טו): 'אז נבהלו אלופי

251 עיין לעיל, סמוך להערות 178-179.

252 גם ירמיה מז כח בשינוי קל ('אעשה כלה בכל הגוים אשר הרחתיך שמה').

253 עיין לעיל, סמוך להערה 232. לאמיתו של דבר, אף אם נניח כי לצורך החישוב יש למנות שמונה שנים משנת ר"ס, הרי גם התחזיות לאותה שנה ולשנים שלאחריה מעוגגות במלחמת תורכיה-ויניציאה, כפי שכיררתי לעיל, סמוך להערות 235-237.

אדם'. ההודעה, שהמאורעות הצפויים יתרחשו 'על ידינו ב'ה', מכוונת לפשעי מלכות אדם בגירוש ספרד, כאמור בהמשך במפורש.

לעצם המאורעות המיועדים לשנת רס"ח: הענשת 'וכל השבעים לשונות' באשמת אדם לא יוחסה לשנים אחרות; מהי שאין-כן לגבי הנקמה באדם, שהרי במקום אחר (ב5) נאמר כי בשנת רס"ג תהיה 'אבידת [אדם] בשלימות'²⁵⁴, וקשה להבין מהו החידוש בנידון זה בבשורה לשנת רס"ח. מן ההכרח עלינו לומר, שהאובדן השלם בשנת רס"ג נועד רק לחלק מממלכות אדם, ובייחוד לספרד ולפורטוגאל, ואילו כיליונה של 'כל אומת אדם' בשנת רס"ח משמעו חיסול קיומם הדתי והמדיני של העמים הנוצריים בעולם כולו. הדעת נותנת, שהמחבר צפה עתידות גם לשנים שבין שנת רס"ג לשנת רס"ח, והתחזיות היו כלולות בדפים שלא נשתמרו.

צירפתי אחד לאחד את הנתונים העובדתיים והחזיוניים, שיש בהם נעימות משיחיות, ונפרשה לפנינו יריעה רחבה ומגוונת. באופן כללי ניתן לרכז את הנתונים שהעליתי בשלושה סוגים: חבלי משיח – גזירות ספרד ופורטוגאל, מהמלכת פרדינאנד ואיזבלה בשנת רל"ה עד התחלת הגאולה בשחרור מקדשיהשם בליסבון בשנת רנ"ח; הנקמה באדם – מפרוץ מלחמת תורכיה ויניציאה וכיבוש ליפאנטו בשנת רנ"ט עד כיליונה הגמור של מלכות אדם בשנת רס"ח; תשועת ישראל – הופעת שני המשיחים בשנים רס"א-רס"ג, 'תחלת בניין בית המקדש וירושלם ואולי תחיית המתים' בשנת רס"ג, ביאת אנשי עשרת השבטים, כנראה בשנת רס"ב, ואמות אומות העולם באלוהי ישראל. ברם, בכל השלבים, הכלליים והפרטיים, ניכר בבירור שהם לקויים בחסר רב, כפי שציינתי במקומם בעניינים אחרים. בבשורות הנחמה, שחזרתי ומנתי כאן את כולן בהיקפן המלא, בולט במיוחד שאינן אלא רמיזות קלות וסתומות. תכליתו העיקרית של כתב התעמולה, ששריד קטן ממנו מונח לפנינו, היתה הכשרת הלככות לקראת הגאולה הקרובה, ובוודאי הרחיב המחבר את הדיבור על פעולות המשיחים ועל תהליכיה והשלמתה של תשועת ישראל. לפיכך ברור, שאף במיצוי גמור של הנתונים שב'דפי גניזה' איננו יכולים לגלות אלא מקצת המערכה המשיחית האפוקאליפטית, שהיתה גלומה בחיבור השלם.

המאמר הזוהרי המשיחי על 'ויהי בנסוע הארון'

השארתי לאחרונה, לדיון מיוחד, חישוב אסכטולוגי אחד שב'דפי גניזה', משום שיש בו עניין לבירורן של בעיות חשובות בסוגיה הכללית של חישובי קצים ושלבי הגאולה בדור גירושי ספרד ופורטוגאל. אותו חישוב מוסב על פסוקי 'ויהי בנסוע הארון' (במדבר י לה-לו). במחקריו על ר' אברהם בן אליעזר הלוי דן ג' שלום כמה פעמים במאמר משיחי בלשון הזוהר על הפסוקים הנ"ל, המובא ברמזיה בהקדמה לספר משרא קטרין (ה' ע"א), ור' אברהם הלוי הצהיר שהוא מעשה זיוף של מחבר שהיה ידוע לו. שלום קבע, שהכוונה למאמר זוהרי על מועד הגאולה בשנת רס"ד המצוי בכתבייד, ואף נדפס בסוף ספר לקוטי שכחה ופאה (פירארה שי"ו), ולאחר שקלא וטריא

בהיסוסים הכריע לבסוף בוודאות כי המאמר נכתב בידי המקובל ר' יוסף נ' שרגא, שהיה מגולי ספרד ובדה והפיץ את בדותו באיטליה בין שנת רנ"ג לבין שנת רס"ס.²⁵⁵

ביאורם של פסוקי 'ויהי בנסוע הארון' ב'דפי גניזה' שונה בצורה ובתוכן מאופן שימוש במאמר הידוע, וברור שנכתב ללא שום קשר ישיר לטקסט הבעייתי. אולם כמה מוטיבים דומים הניעו אותי לחשוב, שאין להסתפק בהסברת הדברים לגופם, אלא מן הראוי לערוך גם חקירה השוואתית בינם לבין המאמר הזוהרי המזויף. תוך כדי עיוני נוכחתי לדעת, שבנוגע לעצם המאמר הזוהרי ולשאלות הכרוכות בענייניו נשאר כר נרחב להתגדר בו, וראיתי צורך לגלול את הפרשה כולה מחדש.

אפתח בהבאתם ובבירורם של הדברים הנאמרים ב'דפי גניזה'. 5א:

ועליו [על הנקמה באדום] כתוב שני נונין בויהי בנסע הארון להפך, ר"ל[?] כי מאה שנים קודם ראוי הש"י להקדים הנקמה, כמו שמצאנו בתיבת ימי"ם אלף מאתים ותשעים [דניאל יב יא], כי מן הראוי למניין אלף מאתים[ים] ותשעים שנים מהוסר התמיד עד לקיחת[?] כוסתנטינא עתיד להיות ולא עוד, אלא על שאמ' [ישעיה ס כב] אני יי' בעתה אחישנה, אם זכו אחישנה לאלף מאתים ותשעים, ואם לא זכו שני נונין מאה שנים כתיבת ימי"ם. זה המניין בא לרמוז לנו רבים מניינים[?], זאת מכוסתנטינא... ועליו [על חורבן הכנסיות] ג"כ רמז לנו, וכמו שרמזו לי בפרש' ויקרא צער גדול עליו, כי ראיתי כי אם אני יצאתי בהדיא פרש' לבא לדרך כי אז ראוי[?] ה'יות עשוי זאת, ועל שלא זכיתי ולא זכינו עתיד לעבור מאה ימים מהשני נונין, ועל זה נתנו אלו שני נונין סביב פסוקי [במדבר י לה-לז] קומה יי' ויפוצו אריבך וינוסו משנאיך מפניך ובנחה יאמר שובה יי' רבבות אלפי ישראל.

בהמשך (ב5) נדרשת המלה 'ובנחה' בדרך גימטריה על שלב הגאולה בשנת רס"ג: 'והשני [תהלים נג ד] אמ' כלו ס"ג בסימן הנחתנו ב"ה[?], שנא' ובנח"ה וב' מהשמוש נח"ה העצם כמניין ס"ג שנת אבירת [אדום] בשלימות ב"ה'.

דחיית חורבן הכנסיות למשך מאה ימים והציפייה לתמוטת מלכות אדום בשנת רס"ג כבר נתבררו בדיונים קודמים.²⁵⁶ אך הסבת הנונין המנוזרות על כיבוש קושטא אינה מחוורת וטעונה בירור. הקביעה, שבירת הנצרות הביזנטית היתה ראויה ליפול קודם שנת רי"ג ומחמת חוסר זכויות נדחה כיבושה למשך מאה שנים, מושתתת על דניאל יב יא: 'ומעת הוסר התמיד ולתת שקץ ש'מם ימים אלף מאתים ותשעים'. רבים מחכמי ימיהביניים, ובראשם רמב"ן, רלב"ג ור' בחיי בן אשר, פירשו שבפסוק זה רמוזה ביאת המשיח בשנת קי"ח (1358), דהיינו 1290 שנים אחרי הסרת התמיד בחורבן הבית, ואילו בפירוש רש"י (מיוחס לו) לדניאל (ח יד; יב יא) נאמר, שהסרת

255 עיין שלום, ר' אברהם הלוי (לעיל, הערה 227), עמ' 111-112: השלמות למאמר הנ"ל (קריט ספר, כ [תרפ"ה], עמ' 272-273) הנ"ל, חקירות חדשות (לעיל, הערה 197), עמ' 149-152: הנ"ל, 'מחברו של המאמר המזויף בלשון ס' זוהר בדורו של ר' אברהם הלוי: ר' יוסף נ' שרגא או ר' דוד מארזינטו', קריט ספר, ח (תרצ"א-תרצ"ב), עמ' 262-265: הנ"ל, מבוא למשרא קטריין (לעיל, הערה 213), עמ' 21-25.

256 עיין לעיל, סמוך להערות 178-179, 239.

התמיד קדמה לחורבן הבית שש שנים, ולפי חשבוננו מועד הקץ הרמוז הוא שנת ק"ב (1352)²⁵⁷. בעל 'דפי גניזה' הלך בעקבותיהם וראה במועד הרמוז את השנה שנועדה לכיבוש קושטא, והמניין מאה שנים (בגימטריה ימ"ם) לפני שנת ר"ג מורה שנקט שיטת רש"י בהסבת הכתוב על שנת קי"ב²⁵⁸. ייתכן שקישור השנה היא באפשרות כיבושה של קושטא מעוגן גם ברקע היסטורי, שכן התורכים ערכו מלחמה ונחלו ניצחונות באמצע המאה הי"ד ובשנים 1352-1354 כבשו את גאליפולי²⁵⁹.

ב'דפי גניזה' ביאור 'וייהי בנסוע הארון' אינו קשור כלל בזוהר, אבל בשני עניינים מצוי בו דמיון למאמר הזוהרי המשיחי: במתן טעם אסכטולוגי לשתי הגונון המנוזרות ולמלת 'וכנחה' בדרך גימטריה. אמנם גם בחישובים אלה המטרה שונה: לפי המאמר הזוהרי מורות שתי הגונון על פסק זמן של מאה שנים בין תחיית המתים הראשונה לבין התחייה השנייה, ומלת 'וכנחה' נדרשת על שנת רס"ד. אולם על אף ההבדלים נודעת חשיבות להקבלות הקיימות.

גם במועד אסכטולוגי אחר הכלול במאמר הזוהרי, שנת רס"ח, ששלום לא עמד עליו, נתונה נקודת-מגע בין שני הטקסטים. למעשה, דיונו של שלום באותו מאמר הצטמצם בהוכחת זהותו עם הזיוף הנזכר בהקדמה ל'משרא קטריין', ובקביעת זמן כתיבתו ומיחות מחברו. אך הן לגוף המאמר והן מבחינת השלכותיו דרוש דיון ממצה.

שלום העתיק את המאמר בנוסח הנמצא בליקוטי ר' יוחנן אלימאנו (כתב יד אוקספורד 2234, 1133ב)²⁶⁰. בהשוואה לארבעה נוסחים נוספים, שצוינו במחקרי שלום, זהו אחד הנוסחים התקינים, אבל גם בו מצויים שיבושים וחסורים מהותיים, ואף בהעתקו של שלום נפלו טעויות²⁶¹. לפי

257 לחישובים במקורות מימיהביניים עיי': A.H. Silver, *A. History of Messianic Speculation in Israel*, New York 1927, pp. 66, 83-84, 94, 96 [להלן: סילבר, חישובים משיחיים]. י' תאשמע: "ספר המשכיל" – חיבור יהודי-צרפתי בלתי-ידוע מסוף המאה הי"ג, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 432, הביא דברי 'ספר המשכיל', שהשלמת קיבוץ גלויות תהיה ב'שנת קי"ב לאלף השישי'. תאשמע קבע, שפרק הגאולה באותו ספר נכתב על פי 'מאמר על שנת גאולה', שפורסם על ידי א' מארכס, הצופה לחכמת ישראל, ה (תרפ"א), עמ' 194-202. ב'מאמר' (שם, עמ' 197) כתוב, שבשנת קי"ב 'יכלה קץ של דניאל', ומארכס ציין (שם, עמ' 195), כי חישובי הקץ שב'מאמר' דומים לחישובי 'פירוש רש"י לדניאל'. ר' אברהם הלוי דיבר כמה פעמים על הציפייה לשנת קי"ח כחישובי-קץ נפוץ שלא נתקיים, ואף הזכיר את דעת רש"י, שהתמיד הוסר שש שנים קודם חורבן הבית, אבל לא התייחס בנידון זה לכיבוש קושטא. עיין משרא קטריין, [ד] ע"א, [ה] ע"א-ע"ב, [ז] ע"ב, [ח] ע"א.

259 עיין Shaw, האימפריה העות'מאנית (לעיל, הערה 232), I, עמ' 16. בשיר-לעג על ר' שמריה היווני האיקריטי מסופר, שבשנת קי"ב בישר את הגאולה לשנת קי"ח. עיין אשכולי, התנועות (לעיל, הערה 197), עמ' 218-222. התאמת השנים הנ"ל למועדי הקץ עליפי דניאל יסודה בוודאי בשאיפתו של ר' שמריה לממש את החישובים הידועים, וכנראה גם מלחמת התורכים באותו זמן שימשה גורם בהתעוררותו המשיחית.

260 ההעתק פורסם אצל שלום, חקירות חדשות (לעיל, הערה 197), עמ' 149-150, ונרפס שוב במבוא למשרא קטריין (לעיל, הערה 213), עמ' 22-23, בתיקון אחד בגוף המאמר ובכמה שינויים בבירורו.

261 שני נוסחים תקינים בעיקרם, ברומה למידת תקינותו של נוסח אלימאנו (להלן ציונו לפי כתב היד – א, ציון ההעתק – ב), הם: כתב יד אוקספורד 2903, 41ב (ג), וכתב יד ואטיקאן 209, 74א (ד). שני נוסחים משובשים מאוד ודומים זה לזה: כתב יד אוקספורד 696, 139ב-140א (ה), והמורפס בספר לקוטי שכתה ופאה (ו), אבל גם בהם יש גירסאות העדיפות מנוסח אלימאנו. אציין ואברר כמה חילופי נוסחאות, כסדר

התיקונים שצינתי בהערה וביררתי עניינם, אלו הם שלבי הגאולה במאמר: שנת רנ"א – צרות ישראל בין אומות העולם העלולות לסכן את קיומם, ומשה התפלל על הצלתם מכיליון; שנת רס"ד – ביאת המשיח והתחלת קיבוץ גלויות; שנת רס"ח – השלמת קיבוץ גלויות; שנת ש"ח – תחיית מתי חוץ-לארץ וסעודת לווייתן; שנת ת"ח – תחיית מתי ארץ-ישראל. לענייננו חשובה ביותר שנת רס"ח, המובלעת ברמיזה ולא חשו בה²⁶², משום שאותה שנה, שאינה רשומה

הדברים במאמר, בהשוואה ל-אב. ב: האי שתא דהארון; א: דהארן, בכתוב חסר כמו בפסוק, וכן צריך לומר בהתאם לגימטריה: דאיהו ה' אלפי' ורנ"א: הו: דהארון, והגימטריה משובשת: ה' אלפי' ורנ"ח וחמשון. אב: עד ייתי מלכא משיחא; גדה: ובהיא שתא [רס"ד] ייתי. א: ולבתר כן יתקבצון לאלפים ולרבבות; ב: המלים 'ולבתר כן' נשמטו, וצוין בטעות שבמקומן שתי מלים מחוקות, אבל ב"א המחזיקה היא בשורה הקודמת, בין 'ער' ל'ייתי'; גד: ובשתא אחריתי יתקבצון; דה: ובשתיים אחרות. בעניין זה גירסאות א' ו'גד' תואמות מבחינה מהותית, ומשמען: לאחר קיבוץ גלויות דליל בביאת המשיח, 'אחד מעיר ושנים ממשפחה' יתרחש קיבוץ גלויות המוני. מהלך קיבוץ גלויות יושלם בשנת רס"ח, כפי שיוצא מן האמור בהמשך: 'תחייא קרמאה... תהי ארבעין שנין בתר דיתכנשון כל עמא קדישא לארעא דישאל, דאיהו לבתר אלף וארבע מאה ושמינים לחרבן ביתא', כלומר: התחייה הראשונה תהיה בשנת ש"ח (1548), וקיבוץ גלויות יגיע לסיומו ארבעים שנים קודם לכן. א: לאחר דיעברון מחרבן ביתא תשרק צפעס נמלך יטחון מיד ייתי נונא מן ימא דהיינו ליותן הרג בא: ב: תשרק צפעס נמלך יטחון. לפי שלוש קבוצות האותיות המסומנות בגרשיים צוין בהערה: 'אלף וארבע מאות וארבעים' מניין זה מתאים למועד סיומו של קיבוץ גלויות, אבל ב"א אין גרשיים כלל, וגם מבחינה עניינית ברור שסעודת לווייתן נועדה לשנת התחייה הראשונה כאמור קודם: 'ובתר כן ייכלון ליה באותה שתא ללויתן', כלומר: גם 'יטחון' יש לצרף למניין, והגימטריה היא אלף וארבע מאות ושמונים. רק ב"ג נמצאים גרשיים, אבל הם רשומים בארבע הקבוצות: 'תשרק צפעס' מלכ"י טחון', וברור שהגימטריה היא 1480. כנראה הגרשיים נשתרבו מג' ל"ב, ובהעתק נשמטו מ'יטחון'.

מ' בניה, 'דרושיו שלרבי' יוסף בן מאיר גארסון, מקור נכבד לתולדות גירוש ספרד ונפוצות המגורשים בממלכה התורכית, מיכאל, ז' (תשמ"ב), עמ' עה. עמד על כך כי בקביעת זמנה של התחייה הראשונה במאמר הוזהרי הנידון נכללה שנת רס"ח במערכת המועדים האסכאטולוגיים, אבל ראה סתירה בין רמיה זו לבין ההודעה המפורשת, שביאת המשיח תתרחש בשנת רס"ד, משום שלא הכיר ששנת רס"ד נועדה להתחלת קיבוץ גלויות ושנת רס"ח להשלמתו. בניהו דן בעניין זה בקשר לדברי ר' יוסף גרסון (בן פורת יוסף, כתב יד הספרייה הבריטית, Or. 10726, א86), בדרוש שהושמע, כנראה, אחרי שנת רס"ט. שם נאמר, כלשון 'בשם רשב"י' ראיתי, שתחיית מתי ארץ-ישראל תקדם 'ק"מ שנה' לתחיית מתי חוץ-לארץ בשנת ת"ח, כלומר: תחיית מתי ארץ-ישראל תהיה בשנת רס"ח. על סמך ההתאמה בייחוס יער אסכאטולוגי לשנת רס"ח הגיע בניהו למסקנה, ש'מציאותם של מקור נוסף ונוסח אחר [בנוגע לשנת רס"ח] היא הנותנת לדחות את ההשערה שמאמר זה [המאמר הוזהרי הבעיית] הוא פרי יצירתו של ר' יוסף נ' שרגא או של חכם אחר מחכמי איטליה, אלא הורתו ולידתו בספרד לפני הגירוש, ואפשר שיסודו במדרש הנעלם או בוזהר, בחלקים שלא נשתמרו'. מסקנה זו תלויה על בלימה. בניהו עצמו ציין, שמבחינה עניינית ודרשנית כאחד המובאה 'בשם רשב"י' שונה מן המאמר הוזהרי הידוע, ואפילו מנוגדת לו. לאמיתו של דבר אין שום זיקה ממשית בין זה לזה. במובאה של ר' יוסף גרסון אין זכר לפסוקי 'יהי בנסוע הארון', שההסתמכות עליהם היא יסודו של המאמר המפוקפק, ואין בה שום חישובי קץ, ולגבי תחיית המתים, שהיא העניין היחיד במובאה, הרי מה שנאמר 'בשם רשב"י' הוא היפוכה של הוראת המאמר הוזהרי: כאן תחיית מתי ארץ-ישראל קודמת, כאן תחיית מתי חוץ-לארץ קודמת. במקומות רבים בוזהר מודגשת קרימת התחייה של מתי ארץ-ישראל, ולכל היותר נאמר בו (א. קמ ע"א, מדרש הנעלם): 'כל התחיות יהיו באותו הזמן', והוא הדין בספרות חז"ל. עיין: (לעיל, הערה 257), עמ' 90-92. קשה להבין מה ראה כותב המאמר להפוך סדרי מוקדם ומאוחר בתחיית המתים. לעומת זה מצויות בוזהר דעות שונות בנוגע לרווח הזמן בין שתי התחיות, ור' יוסף גרסון ציין כי הדעה 'בשם רשב"י' על ק"מ שנה בין שתי התחיות אינה אלא אחת הגירסאות, 'ועדין הדברים במחלוקת בין החכמים כמה זמן יהיה בין תחייה לתחייה... ואין ראוי להשיב על דבריהם' (א87). על-כילפנים אין להפיק

במקורות ידועים בלוח המערכה האסכטולוגית, נועדה ב'דפי גניזה' להשלמת הנקמה באדום²⁶³. אף-על-פי שגם במועד זה אין חפיפה עניינית, הרי ההתאמה הכרונולוגית כשלעצמה ראויה לציון. המאמר המיוחס לזוהר מועתק ונידון בספר מגדל דוד לר' מרדכי דאטו, שנתחבר בשנת שט"ו ונשתמר בכתב-יד אוקספורד 2515, בהעתק שנכתב בידי המחבר או בידי בנו אחרי שנת שכ"א²⁶⁴. נוסח המאמר משובש, בדומה לשני הנוסחים המשובשים שעמדוני עליהם²⁶⁵, ואף כאן כתוב: 'האי שתא דהארון דאיהו ה' אלפים רכ"ח וחמש', כלומר: מבחינת הטקסט אין בהעתק זה שום חידוש. אולם בהערכת המאמר ובאופני שימושו יש כמה עניינים לענות בהם.

המאמר מובא בדף 102-103. בראשו נאמר: 'הנה על פסוק ויהי בנסוע הארון ויאמר משה וכו' מצאתי מאמר אחד זה תוארו', ובשוליים רשום: 'עם כי לא תואר האמת לו שיהא מחיבור ס"ה [ספר הזוהר], אלא חולם חלום כתב אותו משכלו סביב הגליון, ואח"כ מעתיק א' הכניסו פנימה והוא איש זר, אפ"ה אביאנו וזה לשונו'. חוסר אמיתותו הזוהרית של המאמר מודגש ביתר שאת ובתוספות חשובות בסיום העתקו:

הנה המאמר הזה לפניך כפי אשר מצאתיהו נדפס בין הרבה מאמרים אחרים נדפסי, מעוות הוא לא אוכלו [לתקון], ולא נודע לי עדיין מבטן מי יצא, ועם כי מניה וביה מתבאר חסרונו וחסרון מחברו ולא יוכל להמנות ממאמרי חכמי זוהר כי אין נוגה לו, הנה אנכי הצגתי לפניך להעיר לך און בלימודי רמזים חדשתי בפסוקי' של ויהי בנסוע הארון ובנונין ובאלפא ביתא רומזים הקץ בשנת של"ה המפורש בדניאל כאשר אמרתי, ועל זה העירני המאמר הזה הולך חשכים ויהי לי לאור גדול, ואם ענן קצו כלה וילך, ואתה דע לך²⁶⁶.

בהערת השוליים נקט דאטו לשון מתונה בגינוי המאמר וכותבו, ולא דיבר על זיוף מכון אלא על חיקוי מאוחר לזוהר, שבאשמתו של מעתיק נשתרעב לתוכו ויוחס לו. גם בסיום אין דיבור מפורש על זייפנות במזיד, אבל היחס השלילי למאמר ולמחברו בוטה יותר. הבאתו כסיוע להשקפתו ולחישוביו, שהגאולה תבוא בשנת של"ה, היא בהתאם לעמדתו הכללית כי גם בכשורות

שום לקח מן הגירסה, שתחיית מתי ארץ-ישראל תתרחש בשנת רס"ח, לקביעת טיבו של המאמר הבא ללמד כי בשנת רס"ח יושלם קיבוץ גלויות וארבעים שנים אחרי-כך תהיה תחיית מתי חוץ-לארץ. בבעיות זמן חיבורו ומחברו של מאמר 'זיהי בנסוע הארון' אדון להלן, סמוך להערה 286 ואילך, על-פי שיקולים רלוואנטיים.

263 עיין לעיל, סמוך להערות 252-254.

264 עיין יעקבסון, דאטו (לעיל, הערה 226), עמ' 14. חלק מדברי דאטו שאדון בהם מובאים בחיבורו של יעקבסון, עמ' 320-322.

265 'לקוטי שכחה ופאה' בדפוס וכתב יד אוקספורד 696. עיין לעיל, הערה 261. ההבדלים בין נוסח דאטו לנוסח המודפס קלים ומעטים.

266 בשוליים הוסיף לאחר זמן: 'ואח"כ היום הזה כג לספירת השל"ד קריתי בספר משרא קטרין להר"ר אברהם הלוי הנדפס בתוגרמ', ומצאתי בו ברור וז"ל: ואל ישתבש אדם במאמ' שהוא בלשון זוהר פסוק ויהי בנסוע הארון... כי ברור הזה נעשה המאמר ההוא, ושרא ליה מאריה למי שחברו, כי אני ידעתי את האיש ואת שיחו, ע"כ'.

משיחיות שנתברו יש נקודות אחיזה לגילוי הקץ האמיתי²⁶⁷. ברם, בנידון זה הפליג למעלה מן המידה, באשר השתית על המאמר הבדוי דרוש ארוך ומסועף (103א-111ב) על מהלך הגאולה, מועריה ושלביה, ושילב בתוכו ביאורי לשונות של ה'מעוות' שיצא מידי 'חולם חלום'. ביסודו של אותו דרוש משיחי מונחת הסבת מלת 'הארץ' על שנת רנ"א בגימטריה, וכלולים בו דברים רביעניים על משמעותו האסכאטולוגית של גירוש ספרד ועל קשרים היסטוריוסופיים בין שנת רנ"ב לשנת של"ה, כפי שיתברר. מכאן שהמאמר הזוהרי היה ידוע לו, כנראה בחלקו, גם בנוסח שונה מן ההעתק המובא בספרו בשלימות, והכיר כי העותק שהיה מונח לפניו משובש.

אף-על-פי שדאטו הצהיר כי המאמר הוא חיקוי זוהרי מאוחר ובלתי-מוצלח, בוודאי בעקבות הדעה שהיתה רווחת בין חכמי איטליה מתחילת המאה הט"ו, לא נודע לו ייחוס המאמר ל'המקובל מארזינו', שעל פיו קבע שלום את שייכותו לר' יוסף נ' שרגא²⁶⁸. הודעותיו של דאטו על אופן חיבורו והכנסתו לזוהר, ועל מציאותו בדפוס, מקבילות להערותו של ר' אברהם יגל, בן-דורו וחברו של דאטו²⁶⁹, בשולי המאמר בליקוטי ר' יוחנן אלימאנו²⁷⁰.

אביא קטעים אחדים מתוך דרושו של דאטו המבוסס על המאמר הזוהרי, שעניינם הוא הערכה משיחית של גירוש ספרד. 104א-104ב:

ואחרי כל הרמזים האלו בפרש' שלמעלה באו הב' פסוקי' אלו של ויהי בנסוע וכו', רמז וי היה באותו הזמן שנסע ה' ארץ, ר"ל ההשגחה האלקי' המיוחדת לעמו ישראל והסתיר פניו ממנו כמעט גרע שנת הארץ, ר"ל ה' אלפי' רנ"א לבריאת עולם, הוא שנת רנ"ב... אשר נתחדשו על ישראל כמעט בכל מלכות אדום צרות רבות ורעות... וזהו הרמז ו"י ה"י

267 עיין יעקבסון, דאטו (לעיל, הערה 226), עמ' 293-295.

268 עיין שלום, מבוא למשרא קטרין (לעיל, הערה 213), עמ' 24-25, ומאמריו הקודמים הרשומים לעיל, הערה 255.

269 על היחסים הספרותיים בין ר' מרדכי דאטו לר' אברהם יגל, עיין יעקבסון, דאטו, (לעיל, הערה 226), עמ' 6, 8, 10-12, 43, 50, 66, 85-86 (לרוב בהערות).

270 עיין שלום, שם, עמ' 23, הערה 72. שלום סבר, שבדבריו על מרפסי המאמר התכוון יגל לעורכי ספר לקוטי שכחה ופאה, אשר נדפס בפרארה בשנת שי"ז. יעקבסון, שם, עמ' 321, הערה 1, הסב סברה זו גם על דאטו. לכאורה זוהי הנחה מופרכת, שהרי מציאות המאמר בדפוס נזכרת בגוף ספר מגדל דוד, אשר נתחבר בשנת שט"ו. מכיוון שאין שום ידיעה על הדפסת המאמר חוץ מלקוטי שכחה ופאה, עלינו להעלות שתי אפשרויות ליישוב הקושי: (א) עותק מגדל דוד שבידינו אינו העתק מאוחר בלבד, שנעשה אחרי שנת שב"א, אלא מהדורה שנייה בעיבוד חדש, כדרכו של דאטו בחלק גדול מכתביו (כמבורר בסקירתם אצל יעקבסון), והחטיבה של פירוש 'ויהי בנסוע הארון' לא נמצאה כלל במהדורה הראשונה. (ב) כתיבת הספר בנוסחו הראשון לא נשלמה בשנת שט"ו, ופירוש 'ויהי בנסוע הארון' והחטיבות שלאחריו נכתבו בין שנת שט"ז לשנת שב"א. האפשרות השנייה עולה בקנה אחד עם הנחתו של ר' תמר. 'הציפייה באיטליה לשנת הגאולה של"ה', ספונות, ב (תשי"ח), עמ' 10-11 (נדפס שוב בספרו: מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה, ירושלם תש"ל; שם, עמ' 16-17). ועיין 'תשבי', דמותו של רבי משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטו, ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קכט, הערה 41 (נדפס שוב בספרו: חקרי קבלה ושלוחותיה, א. ירושלים תשמ"ב; שם, עמ' 139, הערה 41). בכל אופן נראה לי, לפי לשונם של דאטו ויגל כאחד, שהיה בידם גם כתב-יד אשר המאמר המפוקפק נכלל בו בתוך ספר הזוהר.

בנסוע הארץ, ר"ל ו"י ה"ה כשיושלם שנת ה' אלפים רנ"א ויכנס שנת רנ"ב... ותוקף הצרות ועיצומן היתה משנת רנ"ב²⁷¹. וכי ראה משה עקתא וטלטולא דישראל בערנא דא וזכות אבות תמה צלי עליהו דלא יתאבדון בגו עממיא, דכתיב (במדבר י' לה) קומה יהוה במדת הרחמים שלך לאקמא לכ"י, דכתיב (עמוס ט' יא) אקים את סוכת דוד הנופלת²⁷². ויהי כן כי לא כלו רחמיו בימים ובעת ההיא, ויהי המחנה הנשאר לפלטה לקיים אהיה אשר אהיה [שמות ג' יד], אהיה עמם בצרה זו אהיה עמם בצרה אחרת היא צרת רנ"ב²⁷³.

האם הסבת מלת 'הארץ' על שנת רנ"א במאמר הזוהרי היתה מכוונת מלכתחילה לגירוש בשנת רנ"ב? התשובה לשאלה זו תלויה בזמן כתיבתו של המאמר: אם נכתב אחרי הגירוש והדברים על התלאות בשנת רנ"א נאמרו כנבואה לאחר מעשה, או נתחבר בספרד קודם הגירוש²⁷⁴. ר' מרדכי דאטו הדגיש שהכוונה לשנת רנ"ב, והסביר את רמיזת הכתוב לשנת רנ"א בשני אופנים: נסיעת 'הארץ' משמעה תום שנת רנ"א וכניסת שנת רנ"ב, והיא מורה גם על הסתלקות ההשגחה האלוהית מישראל בשנת רנ"א, כנראה על-פי התפיסה הקבלית שהארץ הוא סמל השכינה. חשיבות רבה נודעת לפיסקה שהבאתי בשמשה ערות מובהקת לכך, שרישומי של גירוש ספרד היה חרות עמוק בתודעתו ההיסטורית של דאטו למעלה משני דורות אחרי התרחשותו, עד כדי ראייתו כשיא השיאים בשעבוד מלכויות, ובוודאי רבים מחכמי איטליה בני זמנו חשו כמיהו. בהמשך מובעת הכרתו, שגירוש ספרד היווה מיפנה מכריע בתולדות ישראל, בהיותו התחלת הגאולה ופתח להתגשמותה בפועל בשנת של"ה.

2104-2105:ב

אמנם זמן התקומה והמנוחה נרמז בתיבה וְכִנּוּחֹו, שאז שובה ה' רבבות אלפי ישראל (במדבר י' לו). כי לזמן מספר וְכִנּוּחֹו עם האותיות שהם פ"ד שנים אחרי החמשת אלפים רנ"א שנים הנ' ורמזים במלת ה' ארן²⁷⁵, אז ישיב ה' רבבות אלפי ישראל למנוחתם...²⁷⁶. ובספר הקנה

271 בלשונות שהשמטתי מובא תיאור גודל האסון בגירוש ספרד ובגירושם אחרים, וקישור הפורענויות בקונסטנטינאציה של המזלות שכמותה היתה ביציאת מצרים, על-פי דברי אברבנאל בהסתמכות מפורשת עליו: 'כאשר העיר לנו על כל זה בכתב אמת החכם השלם השר המעולה כמה"ר יצחק אברבנילו זצ"ל במעייני ישועה אשר לו מעיין י"ב תמר ו', ובלשון הזה ממש אשר כתבתי. ר' מרדכי דאטו דן גם במקומות אחרים על גירוש ספרד ועל כיבוש קושטא כרקע להתרחשויות בדור הגירוש. עיין יעקבסון, דאטו (לעיל, הערה 226), עמ' 316-320.

272 לשון המאמר הזוהרי, בתוספת ביאור.

273 על-פי ברכות ט' ע"ב: 'אני הייתי עמכם בשעבוד זה ואני אהיה עמכם בשעבוד מלכויות'.

274 דעתי היא, כפי שיתברר בהמשך לאחר ריוני על דאטו, שהמאמר היה ידוע בספרד קודם הגירוש.

275 דהיינו שנת של"ה. במאמר הזוהרי נדרשה מלת 'ובנתה' ככתבה על שנת רס"ד. כאן נתפרשה לפי נוסח הקרי ('ובנתה'). בתוספת אות ו', לציון רווח הזמן בין התחלת הגאולה בגזירות ספרד לבין השלמתה.

276 בקטע שהשמטתי נדרש לשון הכתוב (ישעיה מב כד): 'מי נתן למשיח יעקב וישראל לבזוים', בביאור מסובך על-פי חילופי קרי וכתוב (למשיח – למשוה) וגימטריאות, על שנת רנ"ג כמועדה העיקרי של התחלת הגאולה. 105א: 'זכן באמת הגרש שאמרנו הגזירה היתה בחדש אב רנ"ב (מחוק): ונגעה, מעל למחיקה; ועיצמו היה בשנת רג. ומה כתוב אח"כ [ישעיה מג א] אל תירא כי גאלתיך (בשוליים): לא אמר כי אגאל אותך. כלומר אלו סימני גאולה הם'.

מצאתי ז'ל והיה ה' למלך על כל הארץ [זכריה יר ט], אימתי יהיה זה, בר"נ לממשלת הכתר... וכשיעברו ה' אלפי' ור"נ שהוא לחצי ממשלת הכתר לת"ק שנים או יבא משיח, וזהו [אויב לח ז] בר"ן יחד כוכבי בקר...²⁷⁷, ואחרי אשר ראינו צרת נפש גלות ישראל אשר בספרד בשנת רנ"ב, צרה כמבכירה תחת שמחה ואורה, אולי אז התחילו חבלי משיח חבלי יולדה וסימני גאולה, שעה אחת משעותיו של הקב"ה קודם גאולת של"ה, השעה של הקב"ה היא פ"ג שנים, חכרם עם רנ"ב יהיו של"ה שנים. ואומרו בר"ן לממשלת הכתר יגאלו ישראל, הכונה התחלת הגאולה והתחלה זו היא ע"י יסורין לשיחורו ישראל למוטב. והסי' בר"ן יחד כוכבי, מספר ג' תיבות עם התיבות עצמן עולים של"ה, והכוכבים האלה הם רמז לב' משיחים, משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד [דניאל יב ג], והם כוכבי בקרה של גאולת ישראל, ואז ויריעו כל בני אלקים [אויב לח ז] הם שרי אומות העולם.

העתקי המאמר הזוהרי שנשתמרו בכתבייד והתגובות עליו מורים, שעל אף הפקפוקים באמיתותו עשה רושם בשעתו ועורר הדים לאחר זמן, אבל לא היו בידינו עדויות ברורות על השפעתו. שימוש של דאטו במאמר, כהוכחה להתחלת הגאולה בשנת רנ"ב ולאימות הציפייה המשיחית לשנת של"ה, מספק את הערות המבוקשת. נתון חדש זה מגביר את הצורך בביורר נוסף של בעיות המאמר, כדי להגיע לקביעה מאוששת במידת האפשר לגבי זמן כתיבתו ונסיבות חיבורו, שתספיק לפתור שאלה חשובה: האם הצבת שנת רס"ד כמועד הקץ נעשתה גם במאמר זה באיטליה אחרי גירוש ספרד, במקביל לבשורת ר' אשר לעמליין לשנת ר"ס ולתחזיות אברכנאל ואחרים לשנות ר"ס, או שמא כאן לפנינו תעודה על העלאת יעודים אסכטולוגיים לאותן שנים קודם הגירוש?

הציר המרכזי בשיקוליו של ג' שלום אם ר' יוסף נ' שרגא חיבר את המאמר הזוהרי היה בידיעה הנמצאת בכתב שיצא מתחת ידו, שלפיו הועיד את הגאולה לשנת רע"ב. לכאורה אותה ידיעה סותרת את ההוראה שבמאמר הזוהרי, שהמשיח יבוא בשנת רס"ד, ולכן סבר שלום בתחילה שאין לשייך אותו לר' יוסף נ' שרגא, אבל חזר בו ויישב את הקושי בהנחה, כי 'אפשר מאוד שר' יוסף שינה את דעתו לאחר שנתברו דבריו הראשונים וכן דוד לא בא, ובחר לו קץ יתר מאוחר'²⁷⁸. אולם בבדיקה יסודית של המאמר הנקרא 'קץ מהחכם המקובל ר' יוסף שראגא ז'ל'

277 גם ר' אליהו קפשאל קשר את תפיסת גירוש ספרד כהתחלת הגאולה בחישוב הקץ המפורסם שבספר הקנה. עיין קפשאל (לעיל, הערה 182), א, עמ' 240-241; בן-ששון, גלות וגאולה (לעיל, הערה 173), עמ' 226. לנוסח המובאה בספר מגדל דוד, שהבאתי חלקה הקטן בלבד, עיין ספר הקנה, פאריצק תקמ"ו, הקדמה, יח ע"ג-ע"ד. ועיין מיכל קושניר אורון, 'ה"פליאה" ו"הקנה" – יסודות הקבלה שבהם, עמדתם הדתית-חברתית ודרך עצובם הספרותית', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, תש"ם, עמ' 313-316, ועמ' 319, הערות 27-28. שם מובאים כצורתם הלשונית העיקריים בקשר ל'ברן יחד כוכבי בוקר' בשני הספרים, ורשימה מלאה של אזכורי המועד בר"ן.

278 ג' שלום, מחברו של המאמר המזוויף (לעיל, הערה 255), עמ' 270; מבוא למשרא קטרין (לעיל, הערה 213), עמ' 25. וראה שאר המאמרים המובאים לעיל, הערה 255.

(כתב־יד פאריס 242, א4-א5)²⁷⁹, ששלום הביא קטע מתוכו, נוכחתי לדעת שההנחה הנ"ל מופרכת, וגם מבחינות אחרות הגעתי למסקנה, כי ראיית המאמר הוזהרי כמעשה זיוף של ר' יוסף נ' שרגא באיטליה אינה סבירה.

בקטע שנדפס בהשמטות מדובר על שלושה שלבי גאולה, בשנים ר"ס, רס"ו, רע"ב. במקור מוצבים ארבעה שלבים, ומועד השלב הרביעי הוא שנת ר"צ²⁸⁰. ארבעת המועדים נחלקים לשניים: בשנים ר"ס ורס"ו 'יכול להיות הפסק ולעבור הזמן', כלומר: ייתכן שלא תתרחש בהן גאולה ממש, אבל לגאולה הג' והד' לא יכול להיות הפסק' (ב4). עצם הדיבור על שנת ר"ס בלשון עתיד בגוף הקטע מורה, שהחישוב לשנת רע"ב נרשם לפני תום המועד הנקוב במאמר הוזהרי (שנת רס"ד). אכן, בפתיחה לחישוב ארבעת המועדים, שלא נכללה בקטע המודפס, נאמר בבירור שמאמר ה'קץ' נכתב בשנת רנ"ט. וזה לשונו (ב4):

הגאולה הראשונה – כבר ידעת מה שארז"ל [סנהדרין כא ע"ב] כשנשא שלמה את בת פרעה בא גבריאלי ונעץ קנה בים והעלה הים שרטון שבו נבנה כרך גדול של רומי, הפסוק אומ' [ישעיה מא כז] ראשון לציון הנה הנם²⁸¹, ופי' הגאולה הראשונה שיהיה לציון הוא הנ"ה, וכזה לא נתבאר לנו באי זה אלף באי זה יום באי זה פרט אלא שהגאולה הראשונה יתחיל משנת ששים שהוא מספר הנ"ה... ומהנ"ה נתארך הה"א ראשונה ונעשה קנה, כשישבור אותו ישוב מקנ"ה הנ"ה, וזה יהיה בשנת ששים [ר"ס] שהיא השנה הבאה. וזה הגאולה יכול להיות לה הפסקה, עכ"ז יהיה בודאי התעוררות, יהי רצון שיהיה לגאולה ולטוב לישראל.

נמצא שחמש שנים לפני שנת רס"ד החליט נ' שרגא לסטות מן המועדים שבמאמר הוזהרי, רס"ד ורס"ח²⁸², וקבע מערכה אסכטולוגית בארבעה שלבים, שתחילתם קודמת קצת לשנת רס"ד וסופם מאוחר הרבה משנת רס"ח. אך לא נטש לגמרי את המאמר הוזהרי, ושילב את עניינו העיקרי במערכה החדשה, בקשר לגאולה השנייה שנועדה להתחולל בשנת רס"ו, בציון ברור של המקור. ב4: 'וואת הגאולה היא הרמוזה במאמר ויהי בנסוע הארז"ן ובנח"ה... והם הם אלף מאתים וששים וארבע והם הם הנרמזים בנבח"ה, והשני שנים שחסרים לששים ושש יש להם סוד והם כנגד חבור שני שמות יהו"ה ארנ"י, והוסיף: 'והעיקר הוא כי יתחיל בשנת אלף

279 זהו אחד הטקסטים המשיחיים החשובים ביותר, שנכתבו על ידי חכם מגילי ספרד סמוך לגירוש, ואפרסם אותו לחור בשלימותו. הקטע שארון בו להלן מובא אצל שלום, חקירות חדשות (לעיל, הערה 197), עמ' 151-152.

280 מסתבר שבגניוי המזויף עלום־השם התכוון ר' אברהם הלוי לר' יוסף נ' שרגא, אבל מסופקני אם הכיר את מאמר ה'קץ' שבכתב יד פאריס 242, שבו המועד האחרון הוא שנת ר"צ, אותה שנה ממש שר' אברהם הלוי דגל בה.

281 המשך הכתוב: 'ולירושלים מבשר אתן'.

282 עיין לעיל, הערה 261.

רס"ד, וגם לזאת הגאולה יכול להיות הפסקה, ועכ"ז ישתנה העולם, יהי רצון שיהיה לטוב ולגאולה לכל ישראל²⁸³.

המערכה המרובעת מבוססת על מאמר אמיתי בוורר, ג, רנא ע"ב-רנב ע"א ('רעיא מהימנא'), אלא שלפי פשוטו של 'רעיא מהימנא' נקבעו המועדים לפי המניין מזמן שעברו אלף שנים לחורבן הבית (בתוספת 256, 260, 266, 272 שנים), או מאלף ומאתים שנים לחורבן (בתוספת 56, 60, 66, 72 שנים), ושלבי הגאולה הם בשנים פ"ד, פ"ח, צ"ד, ק' לאלף השישי (1324, 1328, 1334, 1340 למניין הנוצרים)²⁸⁴. ר' יוסף נ' שרגא החליף אלף שנים לחורבן בחמשת אלפים לבריאת העולם, העביר את השלב הראשון משנת רנ"ו, כפי שצריך להיות לפי חשבון, לשנת ר"ס שהיא השלב השני עליפי 'רעיא מהימנא', והכניס את שנת ר"צ כשלב רביעי²⁸⁵.

ובכן, השאלה היא: האם המציא ר' יוסף נ' שרגא את מאמר 'ויהי בנסוע הארון' באיטליה, או שמא קיבל אותו קודם יציאתו מספרד והאמין בו בתום לב? לדעתי ניתן להכריע את הכף בין שתי האפשרויות עליפי הרשימה שבראש המאמר בכתב-יד ואטיקאן 209, 47א, שלפיה נודע לכותב 'כי מאמר זה כתבו מקובל ספרדי אחד שהיה בארזינטו, כפי מה שהיה זוכר ממנו אחרי שכבר ראהו

283 משפט הסיום הושמט בקטע המורפס.

284 עיין סילבר, חישובים משיחיים (לעיל, הערה 257), עמ' 92. שלום ציין, שחישוביו של ר' יוסף נ' שרגא מושתתים על 'רעיא מהימנא'. לפי ידיעתי רק בחישובי קצים שבמאמר זה מסור לנו יסוד מוצק לקביעת Terminus ad quem לזמן חיבורו של 'רעיא מהימנא', כלומר: החיבור הבתריזוהרי על המצוות נכתב לפני ה' אלפים פ"ד (1324). ג' שלום הורה, ש'רעיא מהימנא' ו'תיקוני זוהר' נתחברו בשנות 1290 או בראשית המאה ה-13, וסבר שהמחבר היה מבני חוגו של ר' משה די ליאון ולמד תורה מפיו. עיין ספריו: *Major Trends in Jewish Mysticism*, Jerusalem 1941, p. 185; *Kabbalah*, Jerusalem 1974, pp. 59-60, 225-226, 230-232. אך דעה מפליגה זו בקירוב החטיבות המאוחרות בספרות זוהר ליצירה הספודאפיגראפית הראשונה לא הוסמכה על ראיות משכנעות. במשנת זוהר, ב (לעיל, הערה 203), עמ' שצג, הערה 100, כתבתי בנוסח מסווג, שלפי כל הסימנים חי (בעל 'רעיא מהימנא') בספרד במאה ה-14, וכתב את חיבוריו סמוך לפרסום זוהר, ואף העליתי שם השערה, כי האמין בקדמותו ובקדושתו של זוהר, ומתוך כך התקף ברמיזה את ר' משה די ליאון על 'דרכי פעולתו המגונות' בהפצת הספר הקדוש.

285 יש להניח, כי קביעת המערכה האסכאטולוגית המרובעת במתכונת שהצגתי קשורה בתסיסה המשיחית לקראת שנת ר"ס, שנוצרה עקב ניצחונות התורכים בשנת 1499 במלחמתם נגד ויניציאה, ובכללה בשורת ר' אשר לעמליין בשנת רנ"ט על ביאת המשיח בשנת ר"ס. אמנם העברת חישובי הקצים שב'רעיא מהימנא' מהמאה ה-14 לדרור גירוש ספרד ופורטוגאל אינה חידושו של ר' יוסף נ' שרגא, כמבואר להלן, סמוך להערה 298. אבל השמטת שנת רנ"ו והעמדת שנת ר"ס בראש המערכה אינן ידועות ממקום אחר, ובהן ניכרת השפעת הציפייה המשיחית לשנת ר"ס. ר' יוסף נ' שרגא השיג בחריפות על ר' אשר לעמליין בענייני תורת הגלגול ותחיית המתים, בתשובה שכתב על שאלות שנידונו בחילוף איגרות קבליות משנת ר"ס בין ר' משה חפץ לבין ר' אשר. עיין: A. Marx, 'Le faux Messie Ascher Laemlein' *REJ*, LXI, pp. 135-138 (1911), קופפר, חזיונותיו של ר' אשר (לעיל, הערה 226), עמ' 390-392, 397-399, 414. הערה 30, קופפר פרסם (שם), עמ' 407-423) מכתבו הראשון של ר' משה חפץ, תשובת ר' אשר, קטעים ממכתבו השני של ר' משה ותשובת ר' אשר. כנראה בדברי ר' יוסף נ' שרגא, שהיה ראוי (להתווכח עם ר' אשר) פנים בפנים, רמוזה היכרות אישית ביניהם, ואילו ביקורתו החריפה על השקפותיו של ר' אשר מורה, שגם לפעילותו המשיחית התייחס בשלילה, ולא ראה בו שליח נאמן למימוש התקווה לגאולה בשנות ר"ס. ועיין לעיל, סמוך להערות 226-227, 236-237, ובהערות.

כתוב בספרי קבלה שהיו לו וטובעו בים בהמלטו מגרוש ספרד. שלום ראה ברשימה זו סיוע לטענה, שהמאמר נתחבר עליידי ר' יוסף נ' שרגא, המקובל הספרדי 'שהיה בארזינטו'. לפי הבנתו, בעל הרשימה עצמו, שכתב בסיומה: 'והלשון מוכיח כי לא ממש בלשון הספרד'! הוזהר הוא למשכיל בו, ודי למבין, לא גמר אומר שהמקובל מארזינטו בדה מלכו את המאמר, אלא ביקש לתת הסבר ללשונו העילגת, ולכל היותר הטיל בו חשד שנסתרס במכוון. לאור התוצאות של בירור היחס בין מאמר ה'קץ' לבין המאמר הוזהרי סבור אני, שאין יסוד לבטל את הודעתו של ר' יוסף נ' שרגא. לפיכך עלינו להניח, שהמאמר היה לפניו בארץ מוצאו, וכמה דברים מתמיהים בסגנונו ובפרטים ענייניים מקורם בשחזורו מן הו'כרו²⁸⁶. בראש ביאורו על פרשיות התורה נאמר על ר' יוסף (כתב-יד הספרייה הבריטית Add. 27034, א374): 'הנשבר ונדכה בטרדות הזמן סכבוהו, אשר הגלה עם הגולה בגלות ספרד היינו גלות קסטיליא בשנת ה' אלפים ר"ן, ויגל שנית בגלות פורטוגאלו, ורוב צרות וחולאים עברו עלי'. ידיעה זו, שאין שום ספק במהימנותה, באה ללמד שספריו טבעו בים ביציאתו מפורטוגאל²⁸⁷.

מבחינת תוכנו של המאמר הוזהרי מתקבל על הדעת ללא שום קושי, שקודם הגירוש, בעידן שלטונם של פרינאנד ואיזבלה, נקבעו שנות ר"ס כמועדי הגאולה²⁸⁸. הנקודה היחידה הצריכה עיון היא ביאור מלת 'הארץ' על פורענויות קשות, עד כדי סיכון קיומם של ישראל, בשנת רנ"א. בשורה זו נשמעת לכאורה כנבואה לשעבר. אך לנוכח החרדה ששררה ביהדות ספרד, בייחוד מאז הפעלת האינקוויזיציה וגירוש אנדרלוסיה בתחילת שנות השמונים, המבצבצת גם מבעד ל'דפי גניזה'²⁸⁹, אין להתפלא על כך שחזוי עתידות צפו פורענויות מסוכנות לשנת רנ"א על-פי גימטריה וקלעו אל המטרה.

286 ר' אברהם סבע כתב מחרש על פי זיכרונו סידרת ספרים רבייהיקף, שאכור בגזירות פורטוגאל.
 287 יוסף נ' שרגא עם יוסף (Zarco) Sarco, רופא מהולל של משפחה מפורסמת באצולה הפורטוגאלית. M. Kayserling, *Geschichte der Juden in Portugal*, Leipzig 1867, pp. 70–71. זיהה את ר' יוסף נ' שרגא עם יוסף (Zarco) Sarco, רופא מהולל של משפחה מפורסמת באצולה הפורטוגאלית. H. Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII, Leipzig [n.d.]⁴, p. 222, n.2. קיבל את הזיהוי ללא היסוס. לדעתי הוא מופרך מעיקרו. הרופא מתואר כבן למשפחה ותיקה בפורטוגאל, והידיעה ש' שרגא גלה לשם מספרד, המובאת גם אצל קייורלינג, סותרת את זיהוי מניה וביה. שטיינשניידר ביטל את הזיהוי בשעתו, ללא הנמקה. עיין 79 p. *Hebraische Bibliographie*, IX (1869). העובדה, שנטל עמו את ספריו בהפלגתו בים, מעידה שיצא מפורטוגאל בשנת רנ"ג. עם המון גולי ספרד שלא הורשו להשתקע בארץ המקלט. ייתכן שעבר את דרך הייסורים המתוארת בהקדמת ר' יהודה חייט לפירושו על ספר מערכת האלהות, ואף הוא נתגלגל לאיטליה מאפריקה הצפונית. גם חייט הפליג עם ספריו ברשותו, כמסופר בהקדמתו על סבלו בבית-הסוהר בצפון-אפריקה: 'באו [היהודים] שם לפדות, ונתתי להם בשכר הפרדון קרוב למאתים ספרים שהיו לי' (מערכת האלהות, מנטובה שי"ח, ג ע"א). לעומת זאת, ספריו של ר' אברהם סבע ושל שאר הגולים שנשארו בפורטוגאל עד השמדות הוחרמו בשנת רנ"ז. עיין לעיל, א. עמ' 70–71, הערה 43.

288 בער, התנועה המשיחית (לעיל, הערה 205), עמ' עג, כתב: 'הומנים האפשריים לזמן הגאולה [בכתבי אברבנאל] הם שנת ר"ן ורס"ג ורצ"א. ידוע שאברבנאל לא המציא את החשבונות האלה. לא צוין שם מניין ידוע, שהמועדים רס"ג ורצ"א היו מצויים קודם גירוש ספרד.

289 עיין לעיל, א. עמ' 62–64.

אוירת החרדה, שהיתה עלולה לשמש רקע מתאים לניכוי כזה, מתוארת בצבעים קודרים במאמר 'הקץ' של ר' יוסף נ' שרגא. 5א:

ומה שאמ' הכתוב וישעיה סג ד' כי יום נקם בלבי²⁹⁰, בלבי עולה מ"ד והוא ד"ם, שהיה ראוי לקחת נקמה מאדום לקיים [שם, פסוק י'] מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה, וגרם החטא ובאותו זמן [בשנת רמ"ד] היו לישראל סכנות עצומות ברוב המלכיות עד כמעט תמנו לגוע, וחזרה הנקמה על ישראל בשביל שהיה ראוי שיהיו צדיקים ביום הששי, אלף הששי צדיק יסוד עולם, והיה להפך איש אל אשת רעהו יצהלו העמיקו שחתו, וחכמים אשר היו דבריהם דברי אלהים חיים גלו לנו שבלבי יעקר אבל ללבי לא יעקר, וזה ללבי גלית²⁹¹, שנת ע"ב יגלה הישועה לכל.

בפיסקה זו מוצג המצב בשנת רמ"ד 'ברוב המלכיות', והכוונה בוודאי למרכיבי הטריטוריאליים והמדיניים של מלכות ספרד המאוחדת, כמשבר קיומי איום בחיי עם ישראל, בהתהפכותו של מועד הנקמה באדום לעת צרה וסכנת כליה ליהודים. אמנם מסתבר, שייחוס משמעות אסכטולוגית מובהקת לשנת רמ"ד בסיועה של גימטריה מתאימה היא קביעה טרנסספקטיבית, מתוך הנחה כי זמנן של פורענויות קשות הוא עידן משיחי פוטנציאלי²⁹². אולם ההצהרה, ש'באותו זמן [בשנת רמ"ד] היו לישראל סכנות עצומות ברוב המלכיות עד כמעט תמנו לגוע', יסודה בהתרחשויות היסטוריות, שהכותב התנסה בוועותיהן. בשנת 1483 נתמנה טורקימארה לאינקוויזיטור כללי, ומשנה זו ואילך ניתנה תנופה לאינקוויזיציה, עם ייסוד בית־הדין בסיאורד ריאל, למחוז טולידו ולקסטיליה כולה, ב־14 בספטמבר, דהיינו בשנת רמ"ד ואילך. בתי־הדין של האינקוויזיציה הוקמו ברחבי ספרד והמוני אנוסים הועלו על המוקד, ואף יהודים רבים עונו והומתו באשמת קירוב האנוסים ליהדות²⁹³. ר' יוסף נ' שרגא ראה בצדק בהשתוללות

290 המשך הכתוב: 'ושנת גאולי באה'.

291 סנהדרין צט ע"א: 'מאי יום נקם בלבי, א"ר יוחנן ללבי גלית לאבריי לא גלית, ר"ש בן לקיש אמר ללבי גלית למלאכי השרת לא גלית'. כאן דורש 'ללבי' בגימטריה ע"ב, דהיינו שנת רע"ב.

292 מתודה זו היא שימוש בריעבד בתופעות היסטוריות מציאותיות, שמועדי תחזיות משיחיות נהפכו לתאריכי ועזועים קאטאסטרופאליים. התופעה האקטואלית והבולטת ביותר מסוג זה היתה התמורה הטראגית מן הציפייה לגאולה בשנת בר"ן לגירוש ספרד בשנת רנ"ב, שנצטיירה בתודעת חכמי הדור כמעין חוקיות דיאלקטית בנבואות אסכטולוגיות. כנראה ר' יוסף נ' שרגא למד ממנה, שניתן לייחס למפרע צביון משיחי לזמני גירות קשות שנתרחשו. אך לאור הרמיזה לחישוב הקץ לשנת רמ"ה, שמצאתי בספר מגן אברהם לר' אברהם פאריצול, פרק ער, ייתכן שסמוך לפני שנת רמ"ד העלו בגימטריה ביאת הגואל באותה שנה. עיין להלן, סוף הערה 294.

293 עיין בער, תולדות (לעיל, הערה 204), עמ' 411 ואילך. על פגיעות האינקוויזיציה ביהודים ראה בייחוד שם, עמ' 442-444. מן התיאורים המפורטים והמרוקרים של פעולות האינקוויזיציה משנות השמונים בספרו של בער (עמ' 407-463) יוצא בבירור, שלפי השקפתו בשנת 1480 התחולל המיפנה אשר חרץ את גורלה של יהדות ספרד לאבדון, ובאותו זמן חלה תפנית גם בקרב יהודי ספרד בהתעצמותה של הדרת הכיליון. שם, עמ' 464, צוין, כי בספרים עבריים רבים 'מצויה עדות על התמורה הרוחנית שנתחוללה בלבם של חכמי הדור בתקופה המהפכנית הקצרה שבין השנים 1481-1492'.

האינקוויזיטורים באותה עת סכנת כיליון ליהדות ספרד, שהיתה חמורה בעיניו אפילו מגזירת הגירוש הכללי. בביטוי 'עד כמעט תמנו לגוע' הכוונה הראשונית היא לסכנת השמדתם הפיסית של המוני היהודים, ובכללם האנוסים, שלפי נעימת דבריו ראה בהם חלק אינטגרלי של הציבור היהודי. אך ייתכן, שהתכוון גם לסכנת חיסול דת־ירוחני של היהדות בהמרה כללית כפויה, בדומה לשמדות שהתרחשו בפורטוגאל בשנים רנ"ז-רנ"ח. על־כל־פנים, ציורי הסיוט שבפיסקה זו משמשים השלמה למקורות אחרים, שאימי האינקוויזיציה ועקבות השפעתם המחרידה ברוחה של יהדות ספרד בשנות העשור שקדם לגירוש מתוארים בהם, ולפיהם נקל להבין שבאותן שנים פרחו בספרד נבואות פורענות ונחמה לעתיד קרוב, ובתוכן המאמר הזוהרי הידוע על 'זיהי בנסוע הארון'²⁹⁴.

294 בסיום דיוני על הקשר בין ר' יוסף נ' שרגא לבין המאמר הזוהרי, אברר כאן עניינם של דברי ר' אברהם פאריצול על בשורת הגאולה באיטליה לשנת רע"ב, שנידונו בכמה מחקרים, ולדעתי סברת החוקרים החטיאה את המטרה. ג' שלום כתב (קריית ספר, ב' לעיל, הערה 255), עמ' 273; מבוא למשרא קטרין ולעיל, הערה 213, עמ' 22, בעקבות שטיינשניידר (*Polemische und apologetische Literatur in Arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden*, Leipzig 1877, p. 381). שפאריצול התכוון לחישוב הקץ של נ' שרגא בחיבורו שבכתבי־פאריס 242. רודרמן, פאריצול (לעיל, הערה 194), עמ' 233, הערה 43. הביא לשונו של החכם האיטלקי בספרו מגן אברהם שבכתבי־יד. פרק עד, תוך הסכמה להנחתם של שטיינשניידר ושלום. אולם בבדיקת דברי פאריצול ובהשוואתם לדברי נ' שרגא במאמר ה'קץ' נוכחתי לדעת, שאינם עולים בקנה אחד. אציין סימנים מוכיחים, שאין ליחס את דברי פאריצול למאמר של נ' שרגא. במגן אברהם (כתב יד ניריורק, בית־המדרש לרבנים, Micr. 2433, 265) נאמר, שהמקובל המבשר הצהיר 'מה שמצא כתוב בזוהר מפורש בסוד פסוק ויהי בנסוע הארון, ואמ' כי לעת ערב' יהיה בוקר שהוא שנת רע"ב לאלף הששי הזה אשר אנחנו בו יהיה בקר הגאולה הזאת'. במאמר ה'קץ', ברמיה למאמר הזוהרי על 'זיהי בנסוע הארון' (עיינן לעיל, סמוך להערה 283), אין זכר לזוהר, והן בגוף המאמר הזוהרי הן במאמרו של נ' שרגא אין הסמכת מועד הגאולה בשנת רע"ב לביאור 'זיהי בנסוע הארון'. אמנם נ' שרגא מסתמך אחר־כך על הזוהר, בכותבו (כתב יד פאריס 242, א5) 'ובספר הזוהר אסדהנא עלי שמיא וארעא כי בשנת ע"ב לאלף הששי יהיו כל ישראל בקריתא קדישא די בירושלם דבחין דבחין'. הוראה אסכטולוגית זו, שלפי פשוטה הועידה את חידוש הקרבת הקורבנות בבית־המקדש לשנת ע"ב (1312), אינה ידועה לי בזוהר שבידינו, ואף מבחינה עניינית אמיתותה הזוהרית מפוקפקת בעיני, אם כי בזוהר, א, קיט ע"א, נרמזה שנת ע"ב כמועד חשוב במלחמות הקץ ובתהליכי הגאולה. בין כך ובין כך אין שום זיקה בין לשון זו לבין ביאור 'זיהי בנסוע הארון'. מצד אחר, נוסף לזכריה יד ז' (זיהי לעת ערב יהיה אור'), המובא אצל פאריצול בשם המבשר שלא כצורתו (לעת ערב יהיה בוקר'), מצויות במאמרו של נ' שרגא ראיות רבות לגאולה בשנת רע"ב, על־פי מקראות ומקורות אחרים, וקשה להניח שפאריצול לא ראה צורך להוכיחן אפילו ברמיה. ואחרון אחרון: פאריצול כתב בפתיחת דבריו על הבשורה לשנת רע"ב: 'אמנם הדעת אשר הגיע באזני בקץ המשיח היום הזה הוא מה ששמעתי קול מבושר מהרי הקבלה מאיש חשוב מקפץ בסודות ספר הזוהר והאורה מקרא וכנראה צ"ל: וקרא] בקול גדול יהודית...'. לשון זו מורה בבירור, לפי הבנתי, שכוונתו לבשורה משיחית בתעמולה שבעל־פה, בדומה להודעתו בהמשך: 'סביב קץ הזמן והמספר הזה שמעתי מפי דורשים חכמי מישראל צ"ל: חכמי ישראל, או: חכמים מישראל] הדורשים במקלות [כנראה צ"ל: בקהלות] אשר חזקו הבאור הזה...'. לפיכך סבור אני, שבספרו של פאריצול מסורה עדות מיוחדת על תעמולה משיחית בררשה פומבית, ללא קשר לר' יוסף נ' שרגא ולמאמר הזוהרי הידוע. ובאותה ררשה הוסב פסוק 'זיהי בנסוע הארון' בשם הזוהר על שנת רע"ב. ועיינן לעיל, הערה 227.

לאמיתו של דבר, בתחילת פרק עד, ברמיותו הראשונה לאותו 'קול מבשר' אשר חוקרים ייחסוהו בטעות לר' יוסף נ' שרגא, כתב פאריצול במפורש שכוונתו לבשורה בעל־פה. מכיוון שבאותה פיסקה מקובצים קצים רבים אשר היו נפוצים באיטליה במאה ה־ט"ו והט"ז, ובהם חישובים ומועדים שלפי יריעתי אינם

מסקנה זו מחזקת בעקיפין במאמר משיחי של ר' אברהם סבע, שותפו של בעל 'דפי גניזה' לסבל ולקידושהשם, שלא נודע עד עתה כלל. המאמר נמצא בספר צרור החיים לר' אברהם סבע (כתביד פראנקפורט דמיין 163 8°), 242-43א²⁹⁵. לאחר דיון על שלבי הגאולה: בניין ביתהמקדש השלישי, קיבוץ גלויות ותחייה ראשונה בארץ-ישראל, ללא ציון זמניהם, ותחייה שנייה כללית בשנת ת"ח, נאמר שם:

וקודם לכן [לפני התחייה בשנת ת"ח] יהיו גאולות גדולות לישראל, כמו שרמזו בפסוק ויהי בנסוע האר"ן שהוא באלף הו'. ולפי מה שנראה באותו מאמ', בשנת ר"ס לאלף הו' תהיה גאולה לישראל, ולא גאולה שלימה אלא סימני גאולה. וכן ראיתי בס' הו' ישן נושן בכמנאזר[?] תות[?] כי ד' גאולות הם כנגד ד' אותיות של שם: גאולה ראשונה אמ' שהיא בשנת מאתים וחמשים וששה וסימניך [ירמיה לא ו] רנ"ו ליעקב שמח"ה, הגאולה הב' היא בשנת ששים והג' בשנת ששים ושש, וסימניך [בראשית מו כו] כל הנפש הבאה ליעקב מצרימה ששים ושש, והגאולה הד' היא בשנת ע"ב כנגד שם

מצויים במקורות אחרים שבידינו, אביא את הקטע העיקרי כלשונו: "...אשר לעשות בכמו אלה הכריחוני מיודעי [השנים] וחכמי הגויים שהתווכחו אתו על ביאת המשיח [לכתוב אליהם דבר מה ע"ו, ומה יחשבו מקצת אנשי חכמי הדור המדברים על זה היום. ועם היות כי גם מלפנים בימי צבאי עלי חלדי שקרו רבים מחשבי קצים, מ"מ לא אוכל ויש להשלים: להמנע, או כיו"ב] מהגיד מה ששמעתי מחדש מן המצפים לישועה דורשי ברבים. ובטרם אביאנו אוכיר דעות הטועים אשר קדמו בזמני בקץ אשר בדו מלבם: זה פנה אל הרבים וג'מטריאות של כזב, ואלה הלכו אחרי הסמכתות, ואלה חשבו חשבונות רבים לפי סדר מספר פורענות התורה לכלול זמני הפורעניות לשביעיות או לכפלים, כגון מי שחשב מועד מועדים וחצי [דניאל יב ז] באופנים מוחלפים, אם לאסמכתא למועד צאתך ממצרים [דברים טז ו] אשר היה ת"ל שנה, וזה לזנושנתם [דברים ד כה], וזה לזמן ובני ישראל יוצאים ביד רמ"ה [שמות יד ח], וזה לג'מט[?] לע"ת [500-1500] תמות רגלים [דברים לב לח] לחשבונם לשנות החמה, וזה לחשבון רנ"י [ור"ס] ושמח"ו [וכריה ב יד], וזה אמרו וחשבו בפ' קומ"י אור"י כ"י ב"א אור"ך [ישעיה ס א], והבלים רבים אחרים, עד כי נלאתי ושוכנתי בחשבונותיהם וקצתי בקציהם, ואען ואומר כמאמר רז"ל [סנהדרין צו ע"ב] אליהם: תיפה רוחם של מחשבי קצים. רודמן לא הכיר, שבשורת 'המצפים לישועה דורשי ברבים' מובאת כרוגמה אחרונה וחרישה לשקרים והבלים של מחשבי קצים, ולמרכה התמיהה כתב (שם, עמ' 138), שכנראה מתוך יחס של כבוד לר' יוסף ג' שרגא לא גינה פאריצול את חישוב הקץ לשנת רע"ב, בעוד שבראשית הפרק לא חשש לומר על גדולי החכמים בימיהביניים שבחישוביהם האסכאטולוגיים 'שקרו בה' ומשיחו'. וזה לשונו: 'לפי שכבר ידעו חכמיהם [של הגויים] כי רבים מחכמי ישראל חלפו למו אשר צפו לישועה והעמיקו שחתו לפרוץ גדר לחשוב ולגלות קץ הימין הזה ונתנו שעור זמן לביאתו, עד כי כבר זה היום ימים ושנים אשר שקרו בה' ומשיחו ואמרו על ביאתו מה שלא היה... ובתוכן מן האחרונים [ואלי צ"ל: הראשונים] הרמב"ם ז"ר' לוי [רלב"ג] ז"ר' סעדיה ז"ל'. מרמזי הקצים הנזכרים בפסיקה שהבאתי, שרובם איני יכול לפענח בדיוק, נודעת חשיבות רבה לשני חישובים: (א) קביעת מועד הגאולה לשנת רמ"ה (על-פי הכתוב: 'ובני ישראל יוצאים ביד רמ"ה'), דהיינו סמוך להפעלת האינקוויזיציה ברחבי ספרד, ובוודאי בתגובה על מעלליה. עיין לעיל, סמוך להערות 292-293 ובהערות. (ב) ביסוס הצפייה לגאולה בשנת ר"ס (1500) על ג'מטריה כלשון הכתוב לפי מניין הנוצרים (לע"ת תמות רגלים), בדומה לשיטתו של בעל 'דפי גניזה'. עיין לעיל, א, עמ' 57-58.

295 עיין לעיל, א, עמ' 99-100, הערה 160.

296 פענוח האותיות בשתי מלים אלו מפוקפק, נראה לי, שהכוונה למקום אשר שם ראה ס' הו' ישן נושן', ושם המקום נשתבש בהעתקה.

המפורש של ע"ב. ולפי שהגאולות לא ראינו אותם הייתי חושב שאלו הגאולות היו באותיות השם, וכמו שאמרו [מגילה כט ע"א] ושב ה' והשיב לא נאמר אלא ושב כביכול כתב גאולה לעצמו, ולכן צריך שתהיה גאולה למעלה באותיות השם ואח"כ למטה לעיני כל רואה. שוב ראיתי שבשנת רנ"ו היינו בפורטוגאל וכו'.

ספר צרור החיים נתחבר בפורטוגאל לפני שנת רנ"ז, ונכתב מחדש מן הזיכרון בסיוון ר"ס, כאמור ברשימת המחבר בסיומו (46ב): 'והיתה השלמתו בעיר ההוללה פ"אס המעטירה ביום ה' ב' ימים לחדש סיון שנת חמשת אלפים ו[מ]אתים וששים ליצירה'. המשפט 'ולפי שהגאולות – היינו בפורטוגאל וכו' נוסף בוודאי בכתבת הנוסח המשותף. הדיבור על הגאולות שלא נתקיימו מכון, לפי העניין, למועדי רנ"ו ור"ס, ואם כי שנת ר"ס עדיין לא תמה בשעת הכתיבה, אפשר להבין שבחודש סיוון כבר התייחס בפקפוק להופעת סימני גאולה באותה שנה, לנוכח המצוקה ששררה בסביבתו. כמובן, תמיהתו על התבררותה של התחזית האסכאטולוגית התעוררה בעיקר לגבי שנת רנ"ו, והסיק ממנה שהמערכה כולה עתידה להתקיים תחילה בתחום האלוהות. תוך כדי דיבור התאושש והוסיף: 'שוב ראיתי שבשנת רנ"ו היינו בפורטוגאל וכו'. סבורני שמשמעה של הצהרה שתומה ומקוטעת זו הוא, כי מאחר שהמלך מנואל שחרר את היהודים המושעבדים מעבדותם בעלותו לשלטון בשנת רנ"ו, יש לראות בכך ראשיתם של סימני גאולה²⁹⁷.

לענייננו חשובים במיוחד חישובי הקצים במאמרים המובאים בפיסקה זו. הדברים המסורים בשם 'ס' הו' ישן נושן' הם פאראפראזה של דברי 'רעיא מהימנא' בווהר, ג, רנ"ב ע"א, בכמה שינויים ענייניים, שכנראה בחלקם נבעו מן הנוסח בכתב-היד שנודמן לידו של ר' אברהם סבע. מאמר זה הוא המקור, שר' יוסף נ' שרגא ביסס עליו את המערכה האסכאטולוגית לקביעת ארבעת שלבי הגאולה בשנות המחצית הראשונה של המאה ה"ז. מדברי סבע מתברר, שעצם האקטואליזציה של חישובי הקצים שב'רעיא מהימנא', בהזותם קדימה מהמחצית הראשונה של המאה ה"ד, לא היתה פרי רוחו של נ' שרגא, וכנראה שני החכמים השתמשו במקור משותף שקדם לגירוש ספרד²⁹⁸. סבע הביא את הפאראפראזה של דברי 'רעיא מהימנא' כתימוכין להועדת גאולות על-פי פסוק 'ויהי בנסוע הארץ', במקור המכונה 'אותו מאמ', לשנת רנ"ו (בגימטריה האר"ן) ולשנת ר"ס. לא מצאתי זכר ל'אותו מאמ' בצרור החיים קודם, וכנראה בטעות המעתיק נחסר דברים בנוגע למהותו ולעניינים אחרים שהובאו מתוכו. מסתבר שגם 'אותו מאמ' היה מיוחס לוהר ונתעוררו פקפוקים לגבי אמיתותו, ולשם אימות היעודים שבו לשנים רנ"ו ור"ס צירף אליו ר' אברהם סבע את החישובים שיסודם ב'רעיא מהימנא'. נמצא כי בשנים שבין גירוש לגירוש היה בידי החכמים מאמר משיחי על 'ויהי בנסוע הארץ', שהועיד 'גאולות' לזמן קרוב,

297 עיין לעיל, א, עמ' 68, 72. כנראה הסתפק בציון 'וכו', משום שבהקדמה לספר, החסרה בעותק החלקי שנשתמר, תיאר את מאורעות פורטוגאל, בדומה לתיאורים האוטוביוגרפיים בסופי ההקדמות לספריו אשכול הכופר על מגילות רות ואסתר, שנכתבו מחדש אחרי שחזורו של צרור החיים.

298 עיין לעיל, סמוך להערה 285 ובהערה.

אבל המועדים שבו היו שונים מן המועדים שבמאמר הזוהרי המשיחי הידוע. ייתכן ש'אותו מאמ' נתחבר בפורטוגאל סמוך לגירוש ספרד, וייתכן שנכתב בספרד קודם הגירוש²⁹⁹. לסיכום הדיון הזה ייאמר: (א) השימוש המשיחי בפסוקי 'זיהי בנסוע הארון', ובייחוד במלות 'הארץ' 'ובנתה' ובנונין המנוזרות, היה נהוג בדור גירושי ספרד ופורטוגאל באופנים שונים. (ב) מאמרים מסוג זה נכתבו בשם הזוהר או ללא היתלות בזוהר, כגון הביאור ב'דפי גניזה', קודם גירוש ספרד או אחריו בשנים סמוכות³⁰⁰. (ג) המאמר הידוע, שנדון במחקרים, אינו אלא אחת הוואריאציות בחישובי קצים על־פי 'זיהי בנסוע הארון'. כנראה זכה לתפוצה רבה ולהדים נרחבים משום שהיה כתוב בלשון הזוהר ושמו התנוסס עליו, ומשום שמקובל מפורסם ונערץ, ר' יוסף נ' שרגא, סמך את ידו עליו והפיץ אותו ברבים³⁰¹. (ד) סימנים ברורים מורים, שמאמר זה נכתב קודם גירוש ספרד, ור' יוסף נ' שרגא רשם אותו באיטליה מזיכרונו. גוף 'דפי גניזה', כולל פאקסימיליות, יתפרסם בחוברת הבאה.

299 לא העליתי את האפשרות, שהמאמר השנוי במחלוקת נתחבר בפורטוגאל, משום שנוכחתי לדעת כי ר' יוסף נ' שרגא יצא מפורטוגאל תוך גירוש ספרד. עיין לעיל, הערה 287.

300 ר' יצחק אברבנאל דרש את הנונין המנוזרות על התחלת 'זמן אפשרות ביאת המשיח', לפי שיטתו, ללא הסתמכות על שום מקור. עיין ישועות משיחו, חלק ב, עיון א, פרק א, כא ע"א. גם בדרושו המשיחי המסובך של ר' שלמה מלכו על הנונין המנוזרות יש לראות הרחוק לביאורי 'זיהי בנסוע הארון' בדור הגירוש. עיין ספר המפואר, אמשטרדם תס"ט, כא ע"ב.

301 לאור המסקנה הזאת נראה לכאורה, שיש להעמיר סימן שאלה לגבי הקביעה, כי ברבריו על הזיוף בלשון הזוהר התכוון ר' אברהם הלוי למאמר הידוע. אולם קווי הרמיון בין הסממנים שייחס למעשה הזיוף לבין הנתונים במאמר שלפנינו, שג' שלום עמד עליהם, וכן העובדה שגם חכמים אחרים התריעו על פסלותו, אינם מניחים מקום להטיל ספק בזיהויים.

